

OAMENII DIN BANAT ȘI TIMPUL (sec. XIV-XVII)

Radu Ardelean

Cuvinte cheie: timpul, oamenii medievali, Banat, cauze judiciare

Mots clef: le temps, les hommes médiévaux, Banat, causes judiciaires

Motto: Timpul nu este o calitate a lucrurilor, ci numai un mod de a gândi.

Baruch Spinoza

Se spune că oamenii societăților premoderne se raportau la timp – când o făceau! – în mod diferit de cei actuali, ca să încep cu un truism, asta și mai accentuat în lumea rurală, atunci precumpănitoare.

S-a evocat, în acest sens, ca explicație a percepției diferite, „încetineala desfășurării treburilor și rezolvării pricinilor [juridice] în condițiile societății feudale în comparație cu ritmul vieții moderne”; un timp „elastic”, mai degrabă lărgit, adverbe sau expresii care desemnează un trecut recent – *nuper, dudum, his diebus* – aplicându-se uneori și pentru perioade mai îndelungate¹.

S-a mai zis, în aceeași ordine, cu privire la medievali, că ei „nu simt nevoia preciziei, cadrul de referire al evenimentului evocat nefiind acel al cifrelor”², ceea ce dă seama de o atitudine, căci „imperfecțiunea măsurării orelor nu era decât unul dintre simptomele, între multe altele, al unei vaste indiferențe la timp” a unor oameni care, de obicei, nu-și știau nici măcar vârsta³. Erau acestea și caracteristici ale românilor și sârbilor bănățeni chiar în secolul al XVIII-lea, mai cu toții rurali (afară de cele câteva sute de târgoveți, căci nobilimea locului se refugiase la 1658): „Localnicilor nu le era cunoscută nici măcar stabilirea orei cu ajutorul ceasului ori folosirea calendarului. De aceea diferitele mărturii asupra unei sau altei probleme se transmiteau prin cele povestite și auzite de la strămoși. [...] De altminteri, localnicii nici măcar nu știu să-și indice vârsta. La stabilirea vârstei ei pornesc fie de la data venirii principelui Eugen

¹ Francisc Pall, *Cronologia cu privire la Transilvania (sec. XII-XV)*, în *Documente privind istoria României [DIR]*, vol. I, Seria C, vol. I, București 1956, p. 469.

² Jacques le Goff, *Civilizația Occidentului medieval*, București 1970, p. 244.

³ Marc Bloch, *Societatea feudală*, vol. I, Iași 1996, p. 94.

[de Savoia] în Banat [1716], fie de la anul vreunei bătălii, ori chiar de când au fost cucerite Timișoara sau Belgradul și de când au fost cedate din nou turcilor.”⁴

O memorie șovăitoare, fluidă, care își caută ancore, puncte de sprijin, repere în evenimente importante, spectaculoase sau șocante o putem discerne nu numai la ruralii bănățani din veacul Luminilor pe care încă nu le percepeau, ci și la înaintașii lor „medievali”, chiar aparținători elitelor.

S-a afirmat de către un Titan al acestei istorii că „omul medieval este unul al memoriei, al buneii memorii. O exersează în mod natural sau printr-o formație specială.”⁵ La procese erau convocați ca martori – sau „experti”⁶ – bătrânii contemporani evenimentelor, când cauzele se refereau la fapte mai vechi⁶, tocmai în virtutea prezumției de bună memorie *temporis acti*. Așa procedau și la sfârșitul sutei a XVII-a autoritățile austriece care doreau să-i reîmproprietărească pe franciscani cu bisericile lor din zonă, recurgând în anchetă la amintirile celor mai vârstnici locuitori ai Caransebeșului⁷.

Firește, în orice cauză judiciară se face apel la memoria celor implicați și a martorilor, care, chiar dacă există și documente adjuvante, este de neînlocuit uneori. Cât de exactă ori distorsionată poate fi aceasta încearcă să stabilească psihologia juridică...

Mai este apoi memoria însumată, amintirile comune – „«memoria colectivă», atât de puțin sigură, atât de puțin susținută prin mijloace exterioare”⁸, atât de pretabilă țeserii legendelor. Este de altfel o trăsătură ce ține de esența umanității, atât că este mai vizibilă pentru epocile mai puțin „burocratice”, cum Evul de mijloc: „memoria omenească, alunecoasă, «curgătoarea» memorie, după expresia lui Beaumanoir, este un instrument excelent de eliminare și de transformare: mai ales ceea ce noi numim memorie colectivă, și care nefiind în realitate decât o transmitere din generație în generație, dacă este lipsită de scriere adaugă la erorile înregistrării de către fiecare creier individual și înțelesurile diferite ale cuvântului.”⁹

Această memorie colectivă a înregistrat și transmis în sumedenie de sate bănățane vechea vatră, de unde migrase (pe același hotar) în timpuri nedefinite și

⁴ Johan Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*, ed. Costin Feneșan, Timișoara 1982, p. 122

⁵ Jacques le Goff, *Omul medieval*, în idem (coord.) *Omul medieval*, Iași 1999, p. 30.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Viorel Achim, *Banatul în Evul Mediu. Studii*, București 2000, pp. 159-160.

⁸ Henri Berr, *Cuvânt înainte* la Marc Bloch, *Societatea feudală*, vol. I, p. 9.

⁹ Marc Bloch, *op.cit.*, p. 132.

locul pe care fusese biserica (cel mai adesea rămas însemnat cu o troiță), cum pe lângă Armeniș – *Sat bătrân, Dealul bisericii, pârâul Săliște*¹⁰.

Memoria individuală era vizuală, auditivă, tactilă, afectivă și uneori, contaminată de legende, cu cât evenimentul era mai îndepărtat.

Procesele din vechime, cele patrimoniale îndeosebi, se bazau în primul rând pe documente – regale dacă se putea, care erau *summa* în materie de probatoriu. În penal prezența martorilor era mai frecventă, căci ei fuseseră eventual spectatorii evenimentului. Dar apar, supletoriu, și în civil, uneori cu zecile în anchete ordonate de Principe (și câte 50 sau 70 la ocazii).

Într-un caz deosebit – de fapt unic în analele bănățane – a fost „convocată” memoria a 18 martori care să facă lumină cu amintirile lor în acel dosar special, cu vechime de decenii: ancheta se făcea la 1534 cu privire la evenimente din 1501. Cum atunci erau oameni tineri – dar „majori”, adulți în orice caz, maturi cu discernământ, la aproape trei decenii și jumătate erau vârstnici de peste 50 de ani, poate 60, unii cel puțin, ceea ce în treacăt fie spus, dă seama și de speranța de viață din epocă – mai mare, pare-se, decât se crede îndeobște. Doar unul din ei se recuză practic, zicând că nu știe nimic în legătură cu obiectul (*fassus est ut ipse nihil sciret in ea re*)¹¹. Ori că așa era, ori că era reticent să presteze sub jurământ, de teamă să nu-și piardă sufletul afirmând neintenționat neadevăruri, datorită uitării, ori poate nu voia să se pună rău cu Francisc Fiat, el fiind convocat împotriva aceluia de verișoara sa Ana (cea *șchioapă* cum o numesc documentele anterioare!). Ceilalți însă depun – o femeie refuză însă jurământul, tot din reticență/spaimă religioasă probabil –, căci, cum afirmă trei din ei, își amintesc și știu (*recordarentur et scirent*)¹² ce s-a întâmplat. Era vorba de crima lui Ludovic Fiat și evenimentele subsecvente. Omorul, din gelozie, soțul lezat ucigându-l pe amantul nevestei (Petru Rain sau Cain/Kain în altă transcripție, probabil eronată), s-a petrecut probabil în prima parte a anului 1501¹³, căci în ianuarie 1500 Ludovic Fiat era beneficiarul unei donații regale, împreună cu fratele său Ladislau, fiind și puși în posesie în iunie același an¹⁴. Proscris, ca unul care își făcuse

¹⁰ Dumitru Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara 1998, p. 390. Multe alte exemple *passim*.

¹¹ Frigyes Pesty, *A Szörényi Bánság és Szörényi vármegye története* [mai departe *Szörényi*], vol. III, Budapesta 1878, nr. 158 din 24 iulie 1534, p. 191.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, nr. 124 din 22 iulie 1501, pp. 137-139.

¹⁴ *Ibidem*, nr. 119 din 10 ianuarie 1500, pp. 128-129 și nr. 121 din 29 iunie 1500, pp. 131-134.

singur legea, neapelând la cea regală, a fost osândit la pierderea capului și averii. Aceasta – căci urmau să intre probabil donatari străini pe averea părintească –, precum și fireștile sentimente fraterne l-au pus în mișcare pe fratele său Ladislau, care a găsit chei (de aur, căci își evocă cheltuielile) cu care să deschidă ușile palatului regal, reușind să exopereze de la monarh iertarea vinovatului și repunerea sa în drepturi. În contul banilor avansați însă, și pe care era în drept să-i pretindă, l-a strâns nițel cu ușa, obținându-i acordul ca la moștenirea lui să vină nu numai fiul Ioan (tânăr cu sănătatea debilă probabil, care moare fără urmași), ci și *fetele* Catarina, Elisabeta și Ana *șchioapa*¹⁵. De nevoie, grațiatul a acceptat și a fasioant solemn la capitlul din Orod în acel sens, în persoană. După ce a căutat să obțină și acordul altor coindivizori, cum Nicolae Noucea (*Nowcha*), simțitorul tată a reușit încă o dată să valorifice bunăvoința regelui față de dânsul, Domnitorul acceptând ca Ladislau să-și „băiețească” fetele (*filios facere filias*), adică să le treacă pe acestea în rând cu feciorii la moștenire (o instituție prezentă și la unguri, secui, cu caracter excepțional însă). Aprobarea monarhului era o condiție *sine qua non*, fiind că numai el putea acorda această liberalitate, lipsindu-se de ostași. Căci nobilul proprietar avea datoria (sub pedeapsa deposesionării sau chiar a pierderii capului) de a ieși în persoană la oaste (însoțit și de o ceată de iobagi proporțională cu numărul celor de pe moșie) când aceea era convocată. Acesta era sensul „discriminării” potrivit căreia fetele aveau vocație doar la bani și mobile în limita unui sfert (*quarta*) din valoarea bunurilor.

Atât că Francisc, fiul lui Ludovic (instigat poate și de tatăl său pe când mai trăia și apucase să uite binele făcut), contestă dreptul verișoarelor sale la moștenire (copilul, sau tânărul Ioan, murise) căci, zice el, bunurile (moșiile) familiei se cuvin (trec) feciorilor, nu fetelor (*nam bona nostra non in filias, sed in filios sunt condescensuri*)¹⁶, iar de vreun document care să facă fiicele fii nu are cunoștință.

De fapt, Francisc își luase o mică măsură de siguranță, furând actul din scrinul (*ladula*) verișoarei sale Caterina, după cum îl acuză Ana, potrivnica lui în procesul de moștenire¹⁷. Aceasta convoacă martori sub jurământ, ceea ce Francisc nu reușește. Memoria acestora era auditivă, vizuală și tactilă, și chiar o memorie „istorică”, ce le mai juca feste.

Nobilul Nicolae Paligrad, familiar sau paj (*servus*) al lui Barnabas Bela (comite de Severin la 1501), văzuse și chiar ținuse în mână documentul prin care regele

¹⁵ Cf. nota 13, *supra*.

¹⁶ *Ibidem*, nr. 158 din 24 iulie 1534, p. 189.

¹⁷ *Ibidem*.

îngăduia „feciorirea” fetelor lui Ladislau Fiat (*ego autem literas illas oculis vidi et manibus habui*)¹⁸. Iar Ștefan Țărmuran (*Charmuran* – în Caransebeș era o stradă *Țărmurani*), slugă a diacului/logofătului Ștefan (*Stephanus Deak*), fusese de față *la timpul* când Ladislau Fiat adusesse spre citire și tălmăcire – el fiind analfabet, deci! – mai multe documente și auzise conținutul celui care acorda drept băiețesc de moștenire fetelor (*quodam tempore Ladislau Fiath portavit literas quam plurimas ad Stephanum Deak inter quas unam audivi ut exposuit et litere ita sonabant*)¹⁹.

Nobilul Mihai Zederiessy își aducea aminte că într-o vreme (*quodam tempore*) Ladislau Fiat a fost la el în vizită, iar nevasta gazdei l-a întrebat de sănătate și cum i-au fost umbletele, la care acela a răspuns că mulțumea Domnului fiind că i-au fost cu folos, obținând de la rege învoirea să-și „prefacă” fetele în băieți²⁰. Pe lângă problema în chestie, depoziția dă seama, să menționăm în trecere, și de viața socială din Caransebeșul începutului sutei a șasesprezecea și de formele de politeță uzuală.

Alți trei martori își aminteau și declarau la unison că într-o zi, pe când se aflau în sacristia bisericii mănăstirii caransebeșene l-au auzit pe un călugăr cetindu-i acte lui Ladislau Fiat, cele cu acceptul regal (*cum essemus in sacristia claustrii de Karansebes monachus legebat literas*)²¹.

Un altul a relatat întâmplările, după cum le auzise foarte adesea din gura soției sale, cam limbută se vede și foarte la curent cu cronica mondenă (să nu spunem bârfele!) Caransebeșului (*ut audivi sepissime ab ore uxoris*)²².

Servitoarea lui Nicolae Noucea refuză jurământul din teamă și sfială față de un act atât de sacru și solemn, verosimil, dar redă ceea ce auzise (*dixit verbis quod audisset*) – trăgând cu urechea, precum orice slugă care se respectă – când cu vizita lui Ladislau Fiat la stăpânul său, venit să-i ceară acordul – în calitate de coindivizor, deci interesat, și nemotenie, cum erau cam toți nobilii districtului/districtelor între ei! – la trecerea în feciori a fetelor sale. Petentul venise, probabli neinvitat, la vremea prânzului (*tempore prandii*)²³.

Alți patru onorabili cetățeni ai orașului, care frecventau biserica mănăstirii și erau în relații (și) sociale cu călugării știaau conținutul documentului regal din gura (ex

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, p. 190.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, p. 191.

ore) fratelui Matei²⁴, pe care sigur îl ispitiseră să le relateze *ce și cum*. Chiar și *fater Mattheus* apare în instanță și jură că a văzut și citit documentul regal (*vidisse oculis suis in literis Regiis*). Când însă? N-o spune, dar reiese indirect că nu la 1501, ci la o vreme mult mai recentă față de data depoziției, după ce Francisc Fiat și-l „apropiase”, căci el dintâi (*prius*) i-l dăduse spre descifrare – tot ca analfabet! – și-l reluse apoi (*rursum*)²⁵.

Mărturiile revin la amintiri din 1501, încheindu-se cu aceea a văduvei Giurma (nu le-am reluat aci pe toate).

Ea povestește (declară) cele auzite în târg (oraș) în acea vreme când Ludovic Fiat îl omorâse pe ibovnicul nevestei (*relicta domina Gyurma fassa est in hunc modum quod audisset in hac Civitate illo tempore quo Petrus Rayn est interfectus a Ludovico Fiath*); și ea colportoare harnică de știri, le culesese din spusele multora din târgoveți (orașani) în acea vreme, căci desigur fusese bomba zilei, anului, poate a deceniului! (*et ex verbis multorum hic in civitate eo tempore audivisset*)²⁶.

Timpul este prezent în fundalul scenei, face canavaua, dar este vag și diluat. Totul se întâmplase într-o vreme (*quodam tempore, illo tempore, eo tempore*), martorul povestește ce a văzut/auzit pe când (*cum*) se afla în biserică, ori, supremă exactitate, mergând până la pedanterie! – la vremea prânzului (*tempore prandii*). Un gest a fost perceput întâi (*prius*), urmat apoi (*rursum*) de altul, o relatare a fost auzită foarte des (*saepissime*). În fond toată lumea din Caransebeș știa când – odată! – Ludovic Fiat își ucisese rivalul! Și chiar prefacerea în „băieți” a fetelor lui Ladislau Fiat, subsecventă, a făcut desigur turul orașului. Așadar nu se menționează vreo dată precisă – an, lună, zi. Evenimentele se petrecuseră în 1501, dar anul începutului de secol se vede că nu-i sensibiliza pe caransebeșanii de atunci precum pe noi acum, era unul între alții. Dealtfel cuvântul *an* nici nu apare în relatări. Dacă se încearcă o vagă fixare, ea e rodul unei memorii false. Trei martori afirmă – sub jurământ! – că își amintesc și știu (*recordarentur et scirent*) că Ludovic Fiat a fugit, după fapta sa, de teama lui Paul Chinezul și a lui Bellinisewicz (*ob timorem Magnifici Pauli Kenessy et Bellinisewicz*)²⁷. Or, Pavel Chinezul murise la 24 noiembrie 1494²⁸, însă faima îi

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 192.

²⁷ *Ibidem*, p. 191.

²⁸ Ioan Hațegan, *Pavel Chinezul*, Timișoara 1994, p. 215.

supraviețuise. Cât despre Bellinisewicz, să fi fost cunoscut sub acest nume în zonă Belai Barnabas de Bella, unul din cei mai „longevivi” bani de Severin, arătat în această demnitate, singur ori în tandem, la 1501 (anul cu pricina!), 1503-1515 (cu intermitențe de luni) și 1519?²⁹

Oamenii epocii puteau neglija micile repere cronologice, ei trăind în eternitate: creștini fiind, erau așteptători ai *viezei de vak*³⁰. Chiar dacă foloseau și repere precise, cum termenul de apel de 32 de zile obișnuit în districtele (scaunele) valahe, și acesta venea dintr-un trecut nedefinit, etern oarecum: vechiul obicei (*antiquam consuetudinem*), cum se specifică într-un act de judecată al scaunului caransebeșan la 1543³¹. Lucrurile, obiceiurile, instituțiile se mai modificau, cum aflăm la 1391: dacă odată/demult (*olim*) vama se percepea într-un sat, acum (*nunc*) s-a mutat într-altul³². Se mai mutau și râurile, cum cel de lângă Margina care odată (*olim*) curgea pe alt amplasament, acolo fiind pe atunci (*prae fuissent*) locurile de moară (declarație consemnată în mai 1598)³³. Mai de mult – sau nu de mult? – districtul Comiat fusese zălogit (*dudum*), spune Vasa de Gamza la Viena în 1457 (se întâmplase pe vremea lui Iancu de Hunedoara)³⁴.

Un fapt s-a întâmplat într-un moment de la care s-a petrecut ceva vreme (*quodam tempore contingit*) – erau vreo 30 de ani³⁵ –, ori într-acel timp (*illo tempore, eo tempore*)³⁶, de care toată lumea trebuia să știe. O stare avea caracter de permanență prin curgerea timpului (*tanto lapsu temporum*), cum rangul de nobil al unui caransebeșan, căruia acela i se contesta la 1543³⁷.

Întâmplări, pașnice sau violente, avuseseră loc în timpuri (de mult) trecute, cum declară chinezii de la Obârșia Bârzavei la 1418 în fața lui Pipo Spano (*a*

²⁹ Szőrényi, I, pp. 289-292.

³⁰ Ioan Viski, *Altă laudă*, la idem, *Catehism* (1697), după Ioan D. Suci, *Literatura bănățeană până la Unire 1582-1918*, Timișoara 1940, p. 33.

³¹ Szőrényi, III, nr. 177 din 28 iunie 1543, p. 230.

³² Tivadar Ortway, Frigyes Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez* [mai departe *Temes*], Bratislava 1896, nr. 122 din 31 ianuarie 1391, p. 199.

³³ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. IV, Budapesta 1883, nr. 500 din mai 1598, p. 218 [mai departe *Krassó*].

³⁴ Idem, *A Szőrényi vármegyei hajdani oláh kerületek* [mai departe *Oláh kerületek*], Budapesta 1876, p. 76.

³⁵ Szőrényi, III, nr. 158 din 24 iulie 1534, p. 190.

³⁶ *Ibidem*, p. 192.

³⁷ *Ibidem*, nr. 179 din 28 iunie 1543, p. 229.

temporibus diu retrolapsis)³⁸. În timpuri trecute (*temporibus iam retroactis*), dar de curând, se petrecuse un abuz nobiliar contra unui iobag, obstaculat – violent! – la strămutare (*temporibus iam retroactis*), față de anul de referință 1429³⁹.

Cu excepția clericilor catolici – poate și a unor ortodocși, dar de la ei nu ne-au rămas hârtii – oamenii erau analfabeți, nici cu socotelile nu stăteau prea bine, iar în lipsa însemnărilor era convocată numai memoria omenească – laxă, ca și a noastră. Scribii (notarii) consemnau ce li se spunea, mergând uneori pe formule scripturistice standardizate. Așa, cel care trecea pe latinească o dezbatere a chinezilor și nobililor sebeșani la 1440, cu referire la evenimente din timpurile trecute (*in his temporibus elapsis, nunc preteritis*)⁴⁰, ori canonicul de la Orod care întocmea la 1448 actul de împăcare al unor membri ai familiei Bizereștilor care evocaseră în fața lui conflicte și procese din vechime (*a diuturnis temporibus fuerint exorte et suscitae; diuturnorum litium materie*)⁴¹. Alt canonic, dar de la capitlul bălgrădean, consemna pe la 1470 fasiunea pârălabului (castelanului) Jdioarei despre cum îi mâncase fiului său vitreg vreo 300 de florini din moștenire în perioada minoratului aceluia, adică între 1450 (și ceva?) și data „spovedaniei”, deci tocmai în timpurile trecute (*ipse temporibus retroactis*)⁴².

Întâmplările mai erau plasate în vremile dinainte (*superioribus temporibus / temporibus superioribus*), cum la 1489, când se reclama răpirea unor iobagi⁴³, ori la 1569, când face referire la o perioadă în care Ladislau (Vladislav) Racoviță (*Pribeagul / Pribek*) mai trăia, adică până pe la 1545⁴⁴, sau la 1635, când o văduvă recăsătorită se referă la dota care i se promisese încă înaintea primului ei mariaj⁴⁵.

Mai vagile timpuri deveneau câteodată ani trecuți (*de curând*, uneori), ani dinainte. Așa evocă, la 1548, Catarina Fiat translarea documentelor moșiilor familiei în anii mai apropiați dinainte (*annis superioribus proxime preteri[tis]*)⁴⁶; tot la anii mai dincoace, pe când mai trăia tatăl lor, se referă, în 1564, doi frați nobili (*annis*

³⁸ Krassó, III, nr. 196 din 7 martie 1418, p. 284.

³⁹ Temes, nr. 410 din 14 aprilie 1429, p. 623.

⁴⁰ Krassó, III, nr. 283 din 6 aprilie 1440, p. 372.

⁴¹ Szórényi, III, nr. 62 din 2 martie 1448, p. 54.

⁴² Krassó, III, nr. 320, circa 1470, p. 420.

⁴³ *Ibidem*, nr. 346 din 25 ianuarie 1489, p. 466.

⁴⁴ Szórényi, III, nr. 256 din 4 decembrie 1569, p. 373.

⁴⁵ Krassó, IV, nr. 542 din 17 martie 1635, p. 297.

⁴⁶ Szórényi, III, nr. 193 din 1 martie 1548, p. 255.

hisce superioribus pater ipsorum prefatus ad huc in humanis existens)⁴⁷, și tot așa evocă la 1584 nobilul Ioan Țicleanu (*Cziklan*) o compoziție în materie de succesiune în anii dinainte (*annis superioribus*) pe când mai trăia tatăl său⁴⁸.

Magistratul caransebeșan lua cunoștință oficială la 1565 că un oarecare Ioan Layos își luase lumea în cap și plecase cu frați cu tot în Țara Turcească în anii trecuți (*is retroactis annis*), drept pentru care curtea sa părăsită era solicitată de amatorii avizați⁴⁹.

Anii scurși puteau fi câțiva (anumiți), cum zic doi frați Bizerești din ramura Găman la 1559, cu referire la părțile lor posesionare din moșia ardeleană de la Binținți, uzurpate de alți coindivizori *a certis annis*⁵⁰.

Câteodată intervalul era mai scurt, raportat tot calendaristic, cum *anii* de mai sus, dacă justiția dovedea celeritate, ori actorii se mișcau mai repede, cum lunile trecute (*mensibus superioribus*) într-un proces de la începutul anului 1567 (februarie), unde se face vorbire de acționarea în judecată a lui Ioan Flore(a?), între timp decedat, cauza trecând prin devoluțiune asupra fiului său Nicolae⁵¹.

Însă când la Caransebeș, în frumoasa, dar pentru alții, lună mai a lui 1635, Gașpar Duma cheamă un diac și șapte martori pentru a consemna și auzi/contrasemna testamentul pe care „bolnav la trup, dar la minte teafăr” și-l făcea presimțind sfârșitul, oare ce putem presupune, ca durată din jalnica sa referire la „timpul bolii mele îndelungate”⁵², ani sau luni, ori chiar săptămâni, când, ca oameni vulnerabili și subiectivi ce suntem, mai și știm de la Bergson că timpul fericirii se contractă, iar cel al suferinței ni se pare interminabil?

Dacă la *săptămână* nu am identificat referiri specifice, unele evenimente din trecutul apropiat erau plasate *zilele acestea, zilele de curând trecute*. Așa, la 1410 Ștefan Himfy se plângea că o moșie i-a fost atacată în două rânduri în zilele din urmă (*diebus novissime retrolapsis; similiter diebus novissime evolutis*)⁵³. Un incendiu la Cenad era plasat și el, în 1421, în zilele mai nou trecute (*diebusque novissime*

⁴⁷ *Ibidem*, nr. 233 din 25 mai 1564, p. 328.

⁴⁸ *Krassó*, IV, nr. 447 din 1584, p. 110.

⁴⁹ *Szörényi*, III, nr. 234 din 12 iulie 1565, p. 329.

⁵⁰ *Ibidem*, nr. 211 din 16 mai 1559, p. 279.

⁵¹ *Ibidem*, nr. 247 din 22 februarie 1567, p. 353.

⁵² Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1633)*, Timișoara 1981, nr. 72 din 25 mai 1635, p. 163.

⁵³ *Krassó*, III, nr. 280 din 26 decembrie 1410, p. 266.

transactis)⁵⁴, deși evenimentul pare a fi ceva mai vechi. La 1435 Ana, văduva lui Ștefan Himfy mai sus evocat, se plângea și ea că i-a fost jefuită moșia de un nobil rival în zilele apropiate (*diebus proximis*)⁵⁵. La 1478 se consemna relatarea lui Iacob Măcicășanu despre luarea în robie de turci a fetei vărului său Zaharia în zilele de mai înainte (*pristinis diebus*)⁵⁶ – adecă în urmă cu luni sau chiar ani în acest caz, când expresia devine generică. Dar când se spune zilele acestea (*hysdiebus*), ca la 1497⁵⁷ este într-adevăr vorba de o acțiune recentă, mai puțin probabil însă la 1502, când tot „zilele acestea” (*his diebus*) doi bănățeni s-ar fi turcit⁵⁸. Niște orășani din Caransebeș și-au rezolvat, în 1534, niște daraveri, în zilele apropiate (*diebus proxime transactis*) spune procuratorul lor, care în interval avusese totuși timp să ajungă la regele Ioan Zápolya⁵⁹. Tot „zilele trecute” (*elmult napokban*) fusese prezentată o sentință a Curiei⁶⁰ în 1568 autorităților caransebeșane, aceeași sintagmă fiind consemnată și într-o cauză a lui Ioan Racoviță în fața scaunului caransebeșan la 1572⁶¹. În 1585 trei nobili din Caransebeș își mandatau procuratorul să declare că ei auziseră în zilele dinainte (*superioribus diebus*) de punerea în posesia Jdioarei a lui Ștefan Apafi⁶². Documentul anterior din diplomatar ne spune când s-a făcut aceea: „*feria tertia post Epiphaniarum domini*”⁶³, adecă 13 ianuarie.

În 7 iunie 1641 Ioan Mutnoki/Mâtniceanu făcea o declarație solemnă de întâmpinare/prohibire (act procesual preliminar) relativ la o moștenire care trecuse la alte rude în zilele dinainte (*diebus superioribus*) și care Mâtniceni socoteau că li se cuvine⁶⁴.

De la zilele trecute, care puteau fi numai câteva, deci un trecut recent, dar se puteau aduna în ani, și încă mulți, termenul fiind atunci generic, se ajungea și la prezent, prin curgerea firească a timpului. Se consemna astfel că George de Wicza fusese lovit demult (*a diuturnis temporibus*) de paralizie, beteșug de care suferea și în

⁵⁴ *Temes*, nr. 368 din 12 august 1421, p. 571.

⁵⁵ *Krassó*, III, nr. 251 din 5 martie 1435, p. 349.

⁵⁶ *Ibidem*, nr. 334 din 9 iulie 1478, p. 443.

⁵⁷ *Ibidem*, nr. 352 din 26 mai 1497, p. 473.

⁵⁸ *Szörényi*, III, nr. 126 din 13 iunie 1502, p. 143.

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 159 din 7 decembrie 1534, p. 193.

⁶⁰ *Ibidem*, nr. 252 din 25 octombrie 1568, p. 367.

⁶¹ *Ibidem*, nr. 261 de la sfârșitul lunii februarie 1572, p. 393.

⁶² *Krassó*, IV, nr. 449 din 30 ianuarie 1585, p. 113.

⁶³ *Ibidem*, nr. 448 din 27 ianuarie 1585, pp. 111-112.

⁶⁴ *Ibidem*, nr. 559 din 7 iunie 1641, p. 331.

momentul încheierii actului (*de presenti*), adică la 25 mai 1465⁶⁵. Prezentul, care în ordinele autorităților era consemnat cel mai adesea cu imediat, îndată (*statim*) însemna în acest caz mai degrabă un viitor imediat, în care organele subalterne erau ținute să acționeze, sub diverse sancțiuni. Uneori termenul era și indicat, cum o face Frank de Thalloczi, căpitan al Belgradului și comite de Keve, care convoacă în 6 februarie 1432 *urgent*, adică în interval de 8 zile la Belgradul amenințat de turci pe nobilii din comitatul său îndatorați la serviciu militar⁶⁶.

Revenind la intervalele mai lungi, definibile în ani, cei implicați în evenimente încearcă uneori o numărătoare, mai mult sau mai puțin strânsă. Așa, Andrei Chep se plângea că herghelia lui Ștefan Himfy îi făcea pagube pe imașuri și în semănături de vreo cinci-șase ani (*quomodo a pluribus temporibus, puta a quinto vel sexto annis*), numărătorea mergând înapoi da la 1 iunie 1416⁶⁷.

Chinezii români care susțineau că li s-a uzurpat stăpânirea legitimă asupra moșiilor (chinezatelor) Iablanița și Zalyn disjungeau, în fața lui Sigismund de Luxemburg, la scaunul de judecată prezidat de acesta în Mehadia la 1428, între posesiunea exercitată de ei de demult, de-a lungul multor ani (*ab olim permultorum annorum preteritorum curricula pacifice tenuissent et possedissent*) și tulburarea de posesie intervenită de vreo patru ani sau mai mult (*tempore cuius quarta vel citra instaret revolutio annalis*)⁶⁸.

Ladislau Racoviță, i se raportează regelui Matia în 1485, fusese luat rob la turci în copilăria ori adolescența sa, cu douăzeci de ani în urmă, de nu chiar mai înainte (*in anno cuius iam vigesima vel citra instaret revolutio*)⁶⁹ – de unde i s-a și tras porecla de *Pribeagul* (*Pribek*), devenită în timp numele ramurii sale a Racovițanilor.

Tot pe la douăzeci – douăzeci și ceva de ani era aproximat, în 1489, momentul în care un iobag al lui George Găman (un Bizerean la care porecla a devenit numele unei spițe a familiei, ca în exemplul de mai sus) a luat ca zălog, pe 7 florini, o cingătoare de argint de la un nobil Măcicășanu, aflat în criză de numerar (*cuius iam vigesima vel citra instare videtur revolutio annualis*)⁷⁰. Actul, care consemnase la timpul său zălogirea cu drept de răscumpărare, era în arhiva măcicășană, iar George Găman,

⁶⁵ *Szörényi*, III, 80, 25 mai 1465, p. 77.

⁶⁶ *Krassó*, III, nr. 244 din 6 februarie 1432, p. 343.

⁶⁷ *Temes*, nr. 322 din 1 iunie 1416, p. 521.

⁶⁸ *Oláh kerületek*, doc. 28 noiembrie 1428, p. 56.

⁶⁹ *Szörényi*, III, nr. 94 din 10 mai 1485, p. 95.

⁷⁰ *Ibidem*, nr. 96 din 29 martie 1489, p. 100.

fericit moștenitor al iobagului său decedat fără urmași, conjectura data evenimentului care de sigur îi fusese raportat, căci nu era chiar un fapt comun ca un iobag să zălogească scule scumpe de la nobili de viță cum Măcicășanii.

Când evenimentele erau apropiate, referințele le circumscriu în intervale mai mici, cum în actul emis de comitele de Timiș Josa de Som în 1497, cu pomenirea unor întâmplări petrecute anul trecut (*superiore anno*), cu repercusiuni până zilele acestea (*hys diebus*)⁷¹.

Dacă la 1405 Dan de Duboz reclama o uzurpare sau tulburare de posesie petrecută, socotea cel lezat, (cam) cu patru ani în urmă (*ut puta quarta instaret revolutio annualis*)⁷², în august 1347 Nicolae, fiul lui Paul de Semlacul Mare se plângea, cu o surprinzătoare precizie temporală, că tot în urmă cu patru ani i se furaseră doi cai (pagubă mare!), arătând apriat ziua, adecă luna dinaintea Crăciunului (*feria secunda proxima antefestum nativitatis Domini, cuius quarta preterisset revolutio annualis*)⁷³, iar în iulie 1364 Andrei zis Torma (*Hrean!*) de Zlavotinț îl acuza pe Dumitru, fiul chinezului Matei de Comiat că îl atacase pe moșia lui, vrând să-l omoare, tot în urmă cu patru ani, și anume vinerea de după sărbătoarea sfântului apostol Iacob (*feria sexta proxima post festum beati Jacobi apostoli, cuius nunc quarta proxima preterysset revolutio annualis*)⁷⁴. Să fi avut cei doi o memorie mai riguroasă, întărită și afectiv la Andrei de șocul emoțional (spaima) suportat(ă)? Notând în treacăt că au ca reper firesc sărbătorile mari, la ceea ce voi mai reveni, evoc și o a doua posibilitate plauzibilă: întocmiseră și acte prealabile, pe care diecii le actualizau, cu arătările respective, la data acțiunii juridice, să-i zicem continuative. Cât despre „celeritatea” justiției, *nihil novi sub sole...*

După mai mult de trei veacuri Ioan Motnoki/Mâtniceanu ridică o opreliște/face o întâmpinare împotriva principelui însuși, care se înstăpânise în zilele dinainte (*diebus superioribus*) asupra bunurilor lui Nicolae Zagivai, pentru că acela murise fără urmaș, deși în opinia Mâtnicenilor li se cuvenea devoluțiunea (succesiunea) în virtutea rudeniei cu defunctul⁷⁵. Peste un an, se referea la aceeași cauză amintind, tot în fața arhivarilor de la sacristia din Alba Iulia, prezența sa la Dieta din Cluj (*in Anno Millesimo Sexcentesimo quadragesimo secundo*) – deci un eveniment public,

⁷¹ Krassó, III, nr. 352 din 26 mai 1497, p. 473, cf. și nota 57 *supra*.

⁷² *Ibidem*, nr. 166 din 17 octombrie 1405, p. 251.

⁷³ *Ibidem*, nr. 21 din 26 august 1347, p. 26.

⁷⁴ *Ibidem*, nr. 52 din 28 iulie 1364, p. 68.

⁷⁵ *Ibidem*, IV, nr. 559 din 7 iunie 1641, p. 331.

cunoscut, dar face și o referire precisă, specificând *anul și ziua calendaristică* – suntem între calvini ce condamnă idolatria, deci și cultul sfinților! – în care se consumase un episod al „uzurpării” moștenirii revendicate prin oamenii de la Fisc ai principelui – 13 martie 1642 (*in Anno Domini Millesimo Sexcentesimo quadragesimo secundo die vero decima tertia Marty*)⁷⁶.

Altfel, trimerile se făceau îndeobște la un trecut vecin cu veșnicia – din vechime, (din)totdeauna și alte expresii similare, vrâstat eventual de generații – strămoșii, garanție și ei de vechime, invocată mai cu seamă în cazul proprietăților funciare. Așa, într-un gest de solidaritate cu unii de-ai lor și implicit ostil față de coloniști (*hospites*), chinezii și nobilii din patru districte atestă la 1391 că o bucată de pământ disputată a fost *din vechime* și *totdeauna* a lui Bogdan Mâtniceanu, iar oaspeții regali din Caran n-au avut *niciodată* drept asupra ei (*prenarata particula terre semper et ab antiqua ipsius Bogdani de Muthnuk [...] fuisset et extitisset nec que populos de dicta Karan ad eandem particula terre unquam aliquod jus habuisset*)⁷⁷.

Și regele se exprimă în documente, prin pana logofeților săi și după cele ce i-au fost relatate din zonă despre o vamă la Tisa din comitatul Cenad că aceea se percepea de mult, din zile (timpuri) vechi față de momentul unei donații din 17 ianuarie 1400 (*tributum quod dudum a diebus antiquis et recipi fuit solitum et consuetum*), invocând *cutuma*⁷⁸.

Strămoșii erau deseori invocați de nobilii care pretindeau proprietăți despre care afirmau că li se cuvin devolvând la ei printr-un lanț indefinit de generații, cum în cazul lui Petru Bizerea la 1429, care reclamă un loc de casă din Sebeș, ce i se cuvenea, fiindcă fusese al strămoșilor săi, dar ocupat abuziv de oficialii regali (*eundem ab avis eorum in ipsos devolutum esse*)⁷⁹. Rămâne întrebare câți strămoși cu proprietăți vor fi avut Bizereștii în Sebeș, când acela, după toate probabilitățile, a fost un târg populat de *hospites regii*, care cu vremea au fost însă majorizați de nobilimea districtelor, parțial urbanizată, cererea lui Petru Bizerea, satisfăcută de rege, fiind tocmai una din manifestările fenomenului.

Banatul, cum se știe, a fost unul din coridoarele predilect folosite de turci în incursiunile lor, care se soldau cu bejenii, morți/răniți, robiri, distrugeri prin foc. Au

⁷⁶ *Ibidem*, nr. 561 din 18 decembrie 1642, p. 335.

⁷⁷ *Olah kerületek*, p. 53.

⁷⁸ *Temes*, nr. 16 din 17 ianuarie, p. 288.

⁷⁹ *Szörényi*, III, nr. 35 din 30 noiembrie 1429, p. 23.

pătimit așa deseori nobilii bănățani cărora le erau arse reședințele, cu tot ce era acolo, uneori și actele doveditoare ale nobilității și proprietăților. Dar ... în tot răul și un bine! Percepția mea este că unii nobili bănățani mai profitau de notorietatea unor astfel de evenimente pentru a „reconstitui” – cu martori sau punând în joc doar „buna” lor credință – documente care *nu existaseră*, dar pretins „arse”. Nu era un neadevăr de fond, ci unul de formă, dacă se poate spune (și) așa, căci era vorba de două sisteme legislative diferite: ei stăpâneau potrivit „legii” cutumiare românești – acceptată și de cei stăpâniți! –, dar oficialitatea cerea de la o vreme *acte*, în lipsa cărora puteau fi oricând deposesionați, ca detentori precari. Așa că s-a instituit aproape o altă „cutumă”, solicitându-se după mai fiecare atac otoman înnoirea (reconstituirea) actelor de proprietate, prin ceea ce se (re)intra în legalitate, autorităților – regelui îndeobște – învederându-li-se că acele proprietăți fuseseră dintotdeauna ori cel puțin din timpuri vechi, practic imemorabile, ale familiei respective. Așa, Nicolae Măcicășanu este întărit în 1440 ca proprietar al 11 moșii (părți posesionare) pe care le stăpânea din totdeauna necontestat (*in quarum videlicet pacifico dominio [...] a dudum perstitisse*), dar i se pierduseră (distruseseră) documentele doveditoare cu prilejul unui atac otoman, explicație pe care regele Albert o acceptă⁸⁰.

Măcicășanilor, pun mărturie în 1448 opt nobili arbitri într-o dispută patrimonială, le aparținea un munte din moși-strămoși (*ab Avis et Protavis*)⁸¹.

Tot din această familie (ale cărei documente s-au conservat în număr mai mare), Șerban Măcicășanu și frații săi afirmau în 1456 că proprietățile pe care la stăpâneau efectiv li se transmisese din moși-strămoși (*avi et protavi [...] usque hec tempora*), stare de lucruri de care avea cunoștință și obștea nobililor (caran)sebeșani care adeverește că într-adevăr Măcicășanii își stăpâneau moșiile dintotdeauna și din vechime (!), adecă din moși-strămoși (*semper et ab antiquo, ab avis et protavis*)⁸².

Fără a mai invoca strămoși, Iacob Măcicaș și un coindivizor își susțineau posesiunea din vechime, de nimeni contestată până atunci, adecă în 1464 (*in cuius pacifico dominio iidem ab antiquo perstitisse, seque persistere asserunt*)⁸³.

În același an, 3 orășani din Sebeș depuneau mărturie despre legitima stăpânire a unor păduri din totdeauna, (și) din vechime, cum întrucâtva curios suna formula documentară deja consacrată (*semper et ab antiquo*)⁸⁴.

⁸⁰ Krassó, III, 286, 6 august 1440, p. 374.

⁸¹ Szörényi, III, nr. 63 din 14 august 1448, p. 56.

⁸² Krassó, III, nr. 310 din 2 iulie 1456, pp. 402-403.

⁸³ *Ibidem*, nr. 315 din 6 iunie 1464, p. 411.

⁸⁴ *Ibidem*, nr. 316 din 4 iulie 1464, pp. 413-414.

În 1468, prezentându-se personal la Buda pentru a-și susține cauza, Iacob Măcicășanu, evocat și mai sus, însoțit de doi frați Fiat, cu care era coproprietar pe 7 moșii, îl asigurau pe regele Matia că pe acelea le stăpâneau netulburați, cum o făcuseră și înaintașii lor din vechime (*in quaruma pacifico dominio [...] progenitores suos ab antiquo perstitisse, seque persistere asserunt etiam de presenti*)⁸⁵.

Același Iacob Măcicășanu depunea mărturie în fața banilor de Severin că Mihai Mâtniceanu (cu care era înrudit) stăpânise în bună regulă, de mult timp, cum se cunoștea, niște trupuri de moșie, trecute după decesul lui în administrarea văduvei (cu nume frumos) Angalete (*quas quidem porciones possessionares, iam quondam egregius Michael de Muthnok, et per eum Domina Angalit relicta eiusdem, a multis temporibus tenuisse dignoscebantur*)⁸⁶. O solidaritate cel puțin tacită (dacă nu explicită cumva între ei!) a fost producătoare de multe mărturii de acest gen: nobilii garantau unii pentru alții îndrituita stăpânire și își procurau documente acoperitoare!

Dacă Ioan Bizerea și vărul său George din ramura Găman stăpâneau împreună pământuri moștenite de la moși și strămoși (*possessiones ac predia in ipsos ab avis et prothavis inre succesorie legitime redacte condescense et devolute essent*), tot de la aceia (*ab avo et prothavo*) moștenise fiecare ostilitatea față de celălalt, pornită de la vechile neînțelegeri privind partea convenită fiecăruia, cărora cei doi hotărâsc să le pună capăt în 1495, împăcându-se⁸⁷.

Tot de la înaintași, dar mai apropiați se pare, de numai o generație, „moșteniseră” niște mici nobili o hără cu Mâtnicenii condizionali cu braț cam lung (*dudum licet per parentes multe discordie [...] antea extindere*), pe care le încheiau în 1515 printr-o compoziție⁸⁸, ușor de ghicit cui favorabilă...

Tot la generația proxim anterioară, fără alte precizări, se referea cu câțiva ani înainte, în 1508, nobilul Ioan Feneș din Feneșul de Jos, pomenind moartea tatălui (*post mortem genitoris mei*), în contextul necazurilor avute cu intrarea în stăpânirea moștenirii convenite care, pretindea el, i-a fost uzurpată – prin ocuparea abuzivă a 5 moșii de către Ladislau Fiat și Nicolae Noucha⁸⁹. Cel din urmă a produs însă înaintea banilor de Severin, prezenți ai scaunului de judecată, un act donațional pentru moșiile

⁸⁵ Szőrényi, III, nr. 82 din 29 decembrie 1468, p. 81.

⁸⁶ Krassó, III, nr. 334 din 9 iulie 1478, p. 444.

⁸⁷ Szőrényi, III, nr. 114 din 1 aprilie 1495, p. 119.

⁸⁸ *Ibidem*, nr. 134 din 7 martie 1515, p. 157.

⁸⁹ *Ibidem*, nr. 132 din 13 octombrie 1508, p. 153.

(satele) respective, care îl arăta ca posesor legitim, prin devoluțiune, iar banii de Severin pun să fie expres consemnată în rezoluția lor *data* aceluia: ziua de după Sf. Andrei a anului 1428 (*anno Domini millesimo quadringentesimo vicesimo octavo secundo die Andreae apostoli*)⁹⁰.

Înaintașii erau invocați și de Gabriel Gârlișteanu la 1528 când solicită confirmarea proprietății a 5 moșii (sate), stăpânite fără tulburare/contestare și *de mult timp* de (stră)moșii săi, cum și de el în acel moment (*in quarum pacifico et quieto dominio progenitores suos a multis temporibus perstitisse seque ipsum persistere asserit etiam de presenti*)⁹¹.

La 1532, Ioan Măcicășanu invoca și el trecutele generații ale familiei care din vremea veche stăpâneau un pământ ce-i revenise lui firească prin devoluție (*que possessiones ab antiquo iure paternali ad me condescendisse fuissent*), legitimitatea proprietății fiindu-i, de aceea, pe nedrept contestată în opinia lui⁹².

Nu mult după aceasta, în 1535, trei frați nobili Peica, deși n-aveau documente doveditoare pentru a proba legitima posesie a 12 seliști (predii), își invocau și ei antecesorii care stăpâniseră de mult timp necontestată/netulburați acele locuri (*in quorum pacifico dominio predecessores eorundem a multis iam temporibus perstitissent [...] asserunt*), considerate deci de toată lumea ca ale lor⁹³.

Din vechime țineau, afirmă un nobil la 1537, niște iobagi de moșiile sale, după lege (*omnibus colonis de jure ab antiquo pertinentibus*)⁹⁴. Să fie însă aci un ecou al *Tripartitum*-ului care îi lega pe șerbi de pământ pe veci?

Vechimea putea să fie și a obiceiului, a unei cutume juridice de procedură, cum termenul de apel (contestație) de 32 de zile la scaunul din Caransebeș (*antiquam consuetudinem*), des invocată, cum de-o pildă și la 1543 (în regat și principat era de 15 zile de regulă)⁹⁵.

Tot vechimea – care nu va fi fost prea mare! – era invocată cu referire la alianța dintre Caransebeș și Carașova de notabilii celui din urmă târg când solicitau, la 1550, în preajma ofensivei otomane, reînnoirea ei (*ut fuit alias quoque constitutio inter nos tempore videlicet antiquo*)⁹⁶.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem*, nr. 150 din 7 ianuarie 1528, p. 179.

⁹² *Krassó*, IV, nr. 386 din 31 octombrie 1532, p. 11.

⁹³ *Ibidem*, nr. 390 din 22 septembrie 1535, p. 20.

⁹⁴ Szörényi, III, nr. 163 din 14 februarie 1537, p. 201.

⁹⁵ *Ibidem*, nr. 177 din 28 iunie 1543, p. 230.

⁹⁶ *Krassó*, IV, nr. 406 din 31 decembrie 1550, p. 50.

După ce-au alimentat o lungă – în timp! – pricină (*post longam inter se collitigationem*) nobilul Nicolae Rada din Mehadica (în partea locului se spune *Megica*) și câteva rude ale sale cad la pace în privința unui fânaț, la 1564, recunoscând de care curte ținea el din vechime și dintotdeauna (*ab antiquo semper ad eandem curiam pertinuit*)⁹⁷.

Lui Ioan Fiat și celor patru fii ai săi i se confirma în 1578 legitimitatea stăpânirii unor moșii pentru care nu deținea diplome doveditoare, principele Cristofor Báthory luând de bună afirmația sa că poseda acolo pașnic și netulburat, cum o făcuseră părinții și (stră)moșii săi (*genitores et progenitores*)⁹⁸.

E de spus însă că nobilii (și cei români, cum ceilalți) aveau sentimentul continuității prin generații, dacă nu de altceva, măcar că așa li se transmitea nobilitatea și patrimoniul, constătător din moșii în primul rând. Iar când reușeau să obțină diplome doveditoare, le păzeau ca pe ochii din cap și le transmiteau și păstrau din tată în fiu, iar anii se adunau în acest fel – cum și documentele, care de multe ori lipite unul în continuarea celuilalt, ajungeau a fi niște suluri de câțiva metri! Așa, la 1640, Nicolae Mácskásy, descendent al chinezilor Măcicășani, prezintă principelui (prin procurator), un document doveditor al stăpânirii sale legitime asupra unor păduri, respectiv o sentință a lui Matia Corvinul într-un proces dintre Măcicășani și Mâtniceni de o parte, iar de alta târgoveții din Caransebeș – (orașele erau arătate unite), prin care câștiga procesul la care i se contestau acele păduri, deși actul era destul de ambiguu în privința drepturilor nobililor, dând drept de folosință orășanilor pentru unele păduri reclamate de ei⁹⁹.

Erau 176 de ani la mijloc; dacă socotim generația cu 25 de ani, se adună 7, deci donația (sau confirmarea) fusese conferită stră-stră-stră-stră-moșului petentului! Nu era o excepție, ci mai degrabă regula. Din multe alte exemple, relativ asemănător este acela al nobililor de Țerova, care în 1597 prezentau acte de donație pentru înaintași ai lor de la Iancu de Hunedoara¹⁰⁰.

Familia aceasta a Măcicășanilor avea conștiința duratei! Căci ceva înainte de anul donației (confirmării) mai sus indigitate, în 1452, atunci când Mâtniceni – cu care erau în multe locuri condvizionali hotarnici, ca porniți din rădăcini comune, dar și competitori – le ridică opreliște pentru Dobrogoștii de Jos (disp.) – frații Măcicășani

⁹⁷ *Ibidem*, nr. 428 din 15 iunie 1564, pp. 85-86.

⁹⁸ *Szörényi*, III, nr. 278 din 12 noiembrie 1578, p. 419.

⁹⁹ *Krassó*, IV, nr. 556 din 6 decembrie 1640, p. 326.

¹⁰⁰ *Ibidem*, nr. 493 din 20 iunie 1597, p. 204.

Iacob, Vladislav (*Ladislaus*) și Dimitrie replică, afirmând că acel sat era neîntrerupt stăpânit de familia lor (*possessione ipsorum perpetua*), și încă de la anul o mie (*ab Annis Domini Milleniis*), cerând ca delegații districtelor și orașelor Caran și Sebeș să facă dreptate, identificând și hotarele *vechi* ale moșiilor (*antiquam metam*). Banii de Severin, președinții scaunului de judecată le dau dreptate¹⁰¹ – acceptând implicit acea stăpânire de familie începând cu anul 1000, care, invocată, va fi impresionat asistența. De prisos a spune că nu numai Mâtnicenii, ridicătorii opreliștii, somați să producă probatoriul prin documente doveditoare (*literalia instrumenta*), nu au făcut-o, tari totuși pe dreptatea lor și cam renitenți, dar firește nici Măcicășanii cei cu stăpânirea de 452 de ani; ei însă posedau în acel moment satul disputat, se pare legitim după cunoștința megieșilor și altor nobili caransebeșani, la care apelau¹⁰². Câți din ei vor fi știut să numere până la 452, ca să nu pretindem 1000? Miza era însă prestigiul pe care o asemenea vechime a stării nobiliare (chinezești, boierești) și a patrimoniului aferent o putea induce, mai ales că în zonă vechimea și puterea celor două familii înrudite nu puteau fi contestate. Ei apar în documente în veacul al XIV-lea în calitate de chinezi, dar conjectura că dețineau acea poziție cu peste un secol înainte cel puțin, nu cred că e prea hazardată. N-o fi fost de la anul 1000 – dar puteau dovedi asta?! – însă nici mult după aceea...

Părinți, moși și strămoși aveau, firește, fiecare, mergând descrescător până la Adam – dar nu toți de neam bun! Erau invocați de nobili – și mărturiile lor s-au păstrat (aproape) exclusiv – străbunii lor ca atare, ca proprietari de moșii – în anul 1000, eventual, cum în exemplul singular, în toate diplomatiile bănățane, indigitat mai sus –, ori în momentul nobilitării sau confirmării aceleia. Mai jos de părinți, generațiile precedente aparțineau unui timp aproape mitic, cu toată certitudinea (pre)existenței lor. Căci probleme în legătură cu timpul vieții sale avea și generația momentului. Adecă oamenii nu-și cunoșteau vârsta!

Fenomenul era european, ca să nu spunem mondial, căci mai existase o vreme Bizanțul, apoi China... Dar în Occident, pe fundalul unei „vaste indiferențe la timp”, nici măcar datele nașterilor princiare nu erau notate de scribii Curții, astfel că, de pildă, „în anul 1284 a fost necesară o întregă cercetare pentru a determina, de bine de rău, vârsta uneia dintre cele mai mari moștenitoare din regatul capețian, tânăra contesă de Champagne”¹⁰³. Un mare cunoscător al Occidentului medieval ne spune,

¹⁰¹ *Ibidem*, III, nr. 299 de la începutul lui iunie 1452, pp. 392-393.

¹⁰² Cf. nota 100 *supra*.

¹⁰³ Marc Bloch, *Societatea feudală*, I, p. 94.

cu referire la sutele a X-a – XII-a, că acolo „aprecierea unei durate normale de viață [...] nu depășea fără îndoială 30 de ani – după sintagma acum uzitată!”; un exemplar (mascul, firește!) de 40 de ani era socotit ca un „bărbat cu experiență” (lungă), iar unul la 50 ca „bărbat în vârstă înaintată”¹⁰⁴.

Pare că situația s-a optimizat după *Marea Ciumă*, dar alte epidemii recurente, cum și războaiele au ținut media de viață și creșterea demografică sub control, vârsta de 50 de ani rămânând multă vreme venerabilă. Dar cum s-o stabilești? După amintiri, căutând ceva repere eventual – chiar în istorie! – și după aparența biologică.

Situația dintâi fiind exclusă în cazul unui nobil decedat în timp ce avea un proces în curs la 1381, s-a căutat să se vadă dacă fiul putea duce mai departe cauza. Dus la capitlul din Orod, canonicii l-au prubuluit a fi cam de 3 ani (*filius Nicolai filij Fabiani de Bok extitit productus coram nobilis prout visu poterat considerari in etate trium annorum existeus*)¹⁰⁵. O fi înțeles copilul ceva din acea călătorie. Nu l-o fi apucat plânsul la „proba timpului” – deși nu era de-acum ordalie –, față cu solemnii călugări?

După aproape patru decenii, în 1420, doi nobili din Beregsău repetau operațiunea, dar la Cenad, prezentând capitlului un orfan justițiabil, pentru a cântări dacă e în vârstă legitimă – major – întru a purta mai departe procesele tatălui (*adducentes secum Nicolaum filium Johannis filium Bani de Lindwa inferiori puerum infra etatem legitimum constitutum, petens nos debita cum instancia ut de quantitate etatis et annorum eiusdem [...] metiri, perscrutari et sciscitari*). Așa cum se și prejudecă în textul citat, copilul nu era major, Nicolae era... Nicușor, canonicii apreciindu-i anii a fi (fost) cam de doisprezece (*prenotatum Nicolaum duodecim annorum fore conspeximus*)¹⁰⁶.

În 1519 regele Ludovic al II-lea – martirul de la Mohács – justifica daniile și confirmările pe seama fraților Vladislav (*Ladislaus*) și Ludovic (Vasile?) Fiat prin eroismul și sânguința lor întru apărarea granițelor regatului contra turcilor, din fragedă vârstă (*ab ineunte ipsorum in confinibus contra Thurcos*)¹⁰⁷. De acea tinerețe Regele, foarte tânăr el însuși, nu avea de unde ști decât din relatările consilierilor intercesori ai fraților, ori, mai degrabă, de la donatorii înșiși. Aceștia erau bărbați la o anumită vârstă. Se învredniciseră de o generoasă donație la 1500 pe temeuri

¹⁰⁴ Jacques Le Goff, *Civilizația...*, p. 325,

¹⁰⁵ *Temes*, nr. 93 din 18 mai 1381, p. 144.

¹⁰⁶ *Ibidem*, nr. 360 din 27 ianuarie 1420, p. 558.

¹⁰⁷ *Szörényi*, III, nr. 139 din 15 februarie 1519, p. 163.

asemănătoare; în anul următor Ludovic îl ucidea pe amantul soției sale (cu care avea un fiu, Francisc, dacă acela nu va fi fost dintr-o căsătorie ulterioară, după eventuala repudiere a infidelei) și aflăm cu această ocazie că fratele mai în vârstă procrease deja 4 copii¹⁰⁸. *Eheu, fugaces...*

Dacă cei doi frați Fiat erau, la 1519, când se evoca prima lor tinerețe, spre sfârșitul periplului pământean – căci amândoi decedați cu câțiva ani înainte de 1534 când se deschide un proces monstru de succesiune –, un alt nobil bănățan își dicta în 1548 testamentul, oarecum împăcat cu soarta, ori cel puțin resemnat, conștient că ajunsese înaintat în vârstă, fără copii și speranța de a mai avea în viitor urmași (*ipse sciens ac cognoscens se in propecta etate constitutum et aliquos proles seu liberos masculinos nunc non haberet, nec in futurum habendos*)¹⁰⁹.

Tineri, dar nefericiți erau arătați în 1563 caransebeșanii orfani de fragedă vârstă – neprecizată – rămași după George Moise în grija mamei lor Hedviga Fodor (*domina Adviga a dicto quondam marito suo fuisset orphana relictă, ac proles suos in tenera aetate constitutos existentes*)¹¹⁰.

Dispărutul, pomenit ultima oară documentar în 1560¹¹¹ își lăsase nu numai copiii fără tată, dar și *orfană* soția, cum duios consemnează grefierul – consemnând jelană văduvei?

Unul din orfanii arătați mai sus era poate Petru Moise, care, ca jude al nobililor caransebeșani, înregistra alături de castelani (pârcălabi), actul de vânzare al părților posesionare din 6 sate (moșii) plus 4 seliști (predii) ale fraților Petru și Mihai Măcicășanu către nepoții lor de soră, prezentată ca o liberalitate, prețul de 60 de florini nefiind probabil cel al pieții, căci se evocau binefacerile trecute ale fostului (căci decedat) cumnat.

Vânzarea se făcea, desigur, pentru astuparea nevoilor financiare ale celor doi, ajunși fără copii la o vârstă înaintată și în slăbiciune (*iidem Petrus et Michael Machkasy predicti, in summa inopia senectutis exindeque imbecillitatis confecti*)¹¹².

Alternativ ni se etalează tinerețea, chiar adolescența exemplară a lui Sigismund Fiat care, ca și înaintașii săi de la 1500 Vladislav și Ludovic, se distinsese prin servicii

¹⁰⁸ Cf. notele 13 și 14 *supra*.

¹⁰⁹ *Krassó*, IV, nr. 403 din 3 iulie 1548, p. 43.

¹¹⁰ *Szörényi*, III, nr. 230 din 22 noiembrie 1563, pp. 324-325.

¹¹¹ *Ibidem*, nr. 215 din 27 aprilie 1560, p. 285.

¹¹² *Krassó*, IV, nr. 434 din 14 noiembrie 1572, p.91.

aduse statului aproape înainte de vârsta bărbăției. Principele George Rákocyi I îl răsplătea, elogiindu-i credința și slujbele aduse nu numai lui, ci și predecesorilor principii încă din prima tinerețe – putativ de la vreo 17 ani, dacă se avea în vedere accepția romanilor! (*a primis adolescentiae temporibus, tam aliis piae reminescentiae Principibus praedecessoribus videlicet nostris quam etiam nobis [...] servicii*)¹¹³.

După o boală destul de scurtă (10 zile), dar grea și convins că avea să treacă marele prag, Gabriel Măcicaș (*Macskási*) își făcea își făcea testamentul la moșia ardeleană de refugiu a familiei, Binținți, dezolat că lăsa în urma lui copii orfani – un număr neprecizat de fete, un băiat copil/puber (*filius meus adolescentulus*) și chiar un făt (*embrio*) în pântecul soției, care urma să moștenească după cum avea a fi băiat ori fată¹¹⁴.

Avem două cazuri atipice, în care martorilor dintr-o cauză li se arată vârsta, ca probă că erau persoane cu discernământ, unii chiar bătrâni poate după standardele anului consemnării (1635). Cu toții nobili, deci educați într-o anumită măsură, își declină – chestionați, firește, etatea – și aflăm astfel că Daniel Logojanu (*Lugasi*), primar (judex) al Caransebeșului, avea 50 de ani, Nicolae Ivul 55, Laurențiu Giuraca, co-primar, era de 45, Nicolae Pătruț (? *Petracz* – editorul dă varianta *Petrachi*) de 50, Gabriel Kun numai 30, iarăși cu 50 se înregistra Petru Giurma, iar un nepot al lui, probabil, Ioan Giurma avea 35, iar Ștefan Simon senior (!) era de 38 de ani¹¹⁵; după câteva luni, tot așa, aflăm că Ioan Fiat, vicecomite de Severin îndeplinea funcțiunea la 45 de ani, că Ilies Toth, la fel vicecomite, avea 40, judele nobililor, Francisc Roșu-Diacul (*Veres Ferencz Déak*) era de 30, Nicolae Măcicășanu/*Maskási* de 31¹¹⁶. Erau, repet, persoane nobile, deci educate de-acum, în secolul al XVII-lea, ca reformați calvini ce se aflau, cu funcții de vicecomite doi dintre ei, ori de jude al nobililor. Ca să nu mai vorbim de Nicolae Ivul (catolic, acesta), care va fi din 1638 în mod explicit notar al Caransebeșului¹¹⁷, funcție pe care e posibil s-o fi îndeplinit încă din 1635, când e unul din raportorii către principe (c.f. nota 116, *supra*), iar în 1640 își declina funcția de notar al „comitatului” Severin (*Nicolaus Ivul, juratus notarius Comitatus Zeoreniensis*)¹¹⁸.

¹¹³ *Ibidem*, nr. 543 din 20 martie 1635, p. 299.

¹¹⁴ *Ibidem*, nr. 576 din 18 decembrie 1679, pp. 356-357.

¹¹⁵ Costin Feneșan, *Documente*, nr. 72 din 25 mai 1635, pp. 163-164.

¹¹⁶ *Ibidem*, nr. 73 din 12 septembrie 1635, pp. 166-167.

¹¹⁷ *Ibidem*, nr. 74 din 10 martie 1638, p. 169.

¹¹⁸ *Krassó*, IV, nr. 555 din 16 octombrie 1640, p. 324.

Atipic am scris, vorbind despre consemnarea vârstei? Ca să vezi cum am nimerit de bine formularea, căci și etatea pe care o întâlnim este atipică, de fapt suspectă. Își știau acești oameni cu adevărat vârsta? Din 12 martori, doi au 30 de ani, unul figurează cu 35, tot unul cu 40, doi cu 45, cu 50 sunt trei, iar Nicolae Ivul mai sus evocat, era cel mai în vârstă, cu 55. Verosimile rămân deci, dincolo de aceste (auto)rotunjiri, în plus sau în minus, pe sistemul decimal – ceea ce dă seama totuși că oamenii erau dedați cu aritmetica! – doar vârsta de 31 de ani declinată de Nicolae (de) Măcicaș și cea de 38 declarată de Ștefan Simon. Scorul fiind de 10 la 2 între cei care declarau o vârstă rotundă și cei care și-o știau, concluzia e că nici școala și Reforma n-au mutat munții în privința percepției timpului, chiar a duratei vieții individului educat, cum nobilii „urbanizați” (cei citați erau cetățeni ai Caransebeșului), eventual din familii de „cărturari”, în cazul lui Nicolae Ivul. Cred că nu generalizez abuziv chiar dacă, putativ, unii își vor fi nimerit vârsta rotundă; iar dacă cei doi care produceau cifre mai verosimile (din tradiția familiei, care ținea poate și un „jurnal” al casei?) or fi aproximat și ei, atunci...

Dacă asta era situația în suta a șaptesprezecea, în privința unor membri ai elitei *școlite* de-acum (nu ca antecesorii lor iletrați), în cazul păturii „burgheze” situația e de presupus că era similară, iar țărani își vor fi aproximat vârsta, dintotdeauna, după aparențele fizice (biologice), situație care se va prelungi până spre finele secolului al XVIII-lea, când măcar autoritățile austriace, care impun sistemul registrelor de stare civilă în biserică, vor putea controla vârsta supușilor, pentru a putea ști pe cine să impoziteze, pe cine să ia la oaste, ce căsătorii să interzică pe criteriu de vârstă nu încă nubilă.

Este ceea ce remarca și nota un german trăitor în decada a opta a secolului Luminilor în Banat, despre români: „Deoarece preoții lor nu țin registre cu cei născuți [s-au introdus în 1778-9, n.m.], românii nu știu niciodată ce vârstă au. De aceea, dacă îl întrebi pe un român în vârstă câți ani are, el îți va răspunde așa: eram deja băiat care păzea vitele pe când turcii mai stăpâneau Timișoara [1716 cel târziu, n.m.], sau pe când se săpa canalul [Bega] eram destul de mare pentru a mă putea însura.”¹¹⁹ Pe occidentali (ori, să zicem, central-europeni) fenomenul îi frapa și îl notau ca pe o ciudățenie, cum subliniază editorul (și al celorlalți doi evocați): „în legătură cu longevitatea românilor el a remarcat – la fel ca Ehrler și Grisellini – că aceștia nu își puteau indica vârsta exactă. Potrivit lui Steube, românii bănățeni luau ca reper pentru

¹¹⁹ Johann Kaspar Steube, *Nouă ani în Banat (1772-1781)*, ediție de Costin Feneșan, Timișoara 2003, p. 94.

vârsta lor diferite evenimente din viața provinciei, pe care le puneau în legătură cu propria lor viață[...]”¹²⁰.

Aceste repere politice pentru viața trecută le avem și noi – ori măcar oamenii pe care îi cunosc și îi aud povestind. Le aveau însă și bănățanii dinaintea secolului al XVIII-lea, cel puțin câteva astfel de raportări s-au păstrat scriptic. Nu înseamnă că erau și neapărat precise! Am și evocat, mai sus, o astfel de manifestare a memoriei false a timpului, respectiv plasarea unui eveniment în vremea lui Pavel Chinezul, care de fapt murise anterior și a unui ban „longeviv”, dar care funcționase ulterior (cf. notele 27-29).

Demnitarii – regi, principii, bani, comiți – se constituiau în jaloane ale memoriei „istorice”, ori în adjuvanți ai ei (cum, de prezent, auzim foarte des de întâmplări petrecute „pe vremea lui Ceaușescu”).

Trimiterea putea fi făcută la un trecut apropiat/recent, cum în reclamația lui Ștefan Himfy din 1405 adresată lui Pipo Spano și în care nedreptatea care i se făcuse era plasată în timpul celor doi comiți de Timiș din anul anterior, arătați cu numele (*tempore dominorum Philipius de Korogh et Johannis filii Gregorii*)¹²¹.

În august 1440 câțiva Măcicășani se prezentau la Buda în fața regelui Vladislav întru a-i solicita înnoirea actelor de proprietate pentru 12 sate, care le fuseseră distruse într-o incursiune otomană. Ei evocau dese atacuri turcești din anii trecuți (*nonnullis annis et temporibus iam retrolapsis*) și mai ales pe acela, fatal, de pe vremea regelui Albert (*tempore condam Domini Alberti Serenissimi Regni Hungariae Regis*), când li se jefuiseră și arsaseră casele și fuseseră luați în captivitate copiii și soțiile lor. Ei solicitau noi diplome și punând în cumpănă serviciile pe care le aduseseră regatului pe vremea regilor Sigismund de Luxemburg și Albert (*principibus Dominis Sigismundi Romanorum Imperatori et praefato Alberto Regibus*)¹²².

Mihai Ciorna și Nicolae Bizerea, bani de Severin, susțineau în 1451 că cetatea Drencova le fusese dăruită de regele Albert la vremea încoronării sale (*tempore sue coronacionis*)¹²³, la care participaseră poate și în ideea de a specula previzibila generozitate de care avea să fie animat regele cu acel prilej fericit pentru el.

În 1470 stenograma Scaunului de judecată caransebeșan înregistra cele relatate de Jacob de Marga și plasate pe vremea când bani de Severin erau Mihai și Ștefan

¹²⁰ Costin Feneșan, *Johann Kaspar Steube: oameni, fapte, întâmplări din Banatul imperial, Studiu introductiv la ediția citată*, p. 29.

¹²¹ *Krassó*, III, nr. 165 din 1405, p. 250.

¹²² *Ibidem*, nr. 286 din 6 august 1440, pp. 375-376.

¹²³ *Szörényi*, III, nr. 65 din 7 iunie 1451.

Mâtniceanu (*ipse tempore Michaelis et Stephani de Mothnok Banis Zewriniensibus*)¹²⁴, adevă în 1467¹²⁵, un trecut apropiat.

În 1505 Ladislau Floca se raporta tot la o demnitate politică, aceea de primar al Caransebeșului, dar aceasta reprezenta și un eveniment din viața sa, respectiv ocuparea de el a funcției! (*superioribus annis, dum ipse iudex capitalis fuerit constitutus*, înregistrează greșit declarația făcută însă la persoana întâi)¹²⁶.

Dacă la 1534 unii din martorii convocați la procesul verilor Fiat, urmașii fraților Vladislav și Ludovic, își „aminteau” că Pavel Chinezul mai era comite de Timiș la 1501, un altul știa că demnitatea era ocupată de Barnabas Belai (cărui de altfel îi era slujbaş!), atunci la Buda, la curtea regelui Vladislav – și care poate a fost chiar intercesor pentru iertarea lui Ludovic, adăugăm (*cum enim Barnabas Belai esset Buda ipse erat belliger armiductorum Ladislai regis, ego autem eram servus*)¹²⁷.

Că Vladislav Fiat a obținut iertarea pentru fratele său ucigaș și prefacerea fiicelor sale în băieți în ordinea moștenirii de la regele Vladislav își aminteau și trei martori bărbați, din care doi nenobili – dar la curent cu politica! –, cum și o văduvă nobilă¹²⁸.

Dacă în 1543 Francisc Bakoczy se referea la regele Ludovic al II-lea ca donator la 1403¹²⁹, el se spijinea fără îndoială pe mărturia documentului, care probabil i-a fost tălmăcit de vreun *litteratus* (diac).

La demnitarul locului – Banul – ca reper temporal se refereau patru nobili caransebeșani în fața principelui (al cărui document personalizează formularea), relatând că un proces a avut loc în timpul aceluia în anii dinainte (*annis superioribus tempore officii et Banatus fidelis nostri Egregii Ladislai Bekes*), adevă în 1558¹³⁰.

Evenimentele violente se imprimau puternic în conștiința colectivă și individuală, firește mai ales în aceea a persoanelor direct lovite, cum a lui Petru fiul lui Dej de Temeșel, care cerea în 1390 Regelui Sigismund înnoirea documentelor de proprietate (le-o fi avut într-adevăr sau profită de ocazia chiar rea?) distruse cu prilejul incursiunii

¹²⁴ *Krassó*, III, nr. 323 din 12 iunie 1470, p. 425.

¹²⁵ George Popovici, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj 1904, p. 220.

¹²⁶ *Szörényi*, III, nr. 131 din 23 septembrie 1505, p. 152. Anul oficiului nu este cunoscut, cf. *ibidem*, II, p. 254 și nota 1.

¹²⁷ *Ibidem*, III, nr. 158 din 24 iulie 1534, p. 189.

¹²⁸ *Ibidem*, pp. 191-192.

¹²⁹ *Ibidem*, nr. 179 din 28 iunie 1543, p. 229.

¹³⁰ *Ibidem*, nr. 210 din 17 aprilie 1559, p. 278 (documentul) și II, p. 298 (anul oficiului lui Ladislau Békés).

lui Dan I în sudul Banatului (*tempore quo Dan wayvoda cum suo valido exercitu dictas tenutas castris nostri Myhald invaserat*), spune regele în documentul său, după relatarea petentului)¹³¹, adevărat în anul 1385¹³².

Uciderea lui Blasiu de Chobay de un familiar al lui Ștefan Himfy la Omor (ce coincidență! Acum satului i se spune Rovinița, cum s-a hotărât în timpul administrației comuniste) s-a petrecut, își amintește un martor, în timpuri agitate (*disturbiorum temporum*)¹³³, referire posibilă (dacă accepția ce am dat-o termenului e cea corectă și nu e vorba pur și simplu de timpuri trecute) la tulburările care au însoțit începutul domniei lui Sigismund de Luxemburg.

În fine, chemarea la oaste putea fi un reper, atât pentru memoria unui martor, cât și pentru ceilalți, presupuși a fi în curent cu acel eveniment, cum reiese din relatarea de la 1503 a lui Petru Dej către banul Barnabas Belai – care îl și convocase probabil (*temporibus elapsis, quando constituti fueramus in opido Thorda*)¹³⁴.

Repere ale memoriei, pentru că intrate în conștiința publică, puteau fi și erau zilele de târg, „acele iarmaroace minuscule, piețe săptămânale abia vizibile și care ciuruiesc cu punctele lor explozibile spațiile Occidentului sau al Balcanilor”¹³⁵, unde lumea se aduna ca să cumpere și vândă – uneori doar știri, ca să nu spun bârfe, să se „socializeze”. A fost și motivul pentru care în orașele reședințe administrative zilele de târg au ajuns să fie și zilele de judecată, cum și în Banat, la Sebeș (apoi Caransebeș) și Semeș de pildă.

La 1364 un nobil se plângea că iobagi de ai lui fuseseră atacați, molestați și spoliați pe când se întorceau sâmbăta de la *târgul obișnuit* de la Șemlacul Mare (*de communi forro videlicet de Mezeu Somliow*)¹³⁶.

În 1370 Andrei Chep de Gherteniș trimisese un iobag în treaba stăpânului la târgul obișnuit ce se ținea joia în satul Sântă Maria de lângă Cenad, acum dispărut (*feria quinta [...] ad consuetum forum mississet ad possessionem Bodugazun falva*)¹³⁷.

¹³¹ *Ibidem*, III, nr. 17 din 16 martie 1390, p. 10.

¹³² Ioan D. Suceu, *Unitatea poporului roman. Contribuții istorice bănățene*, Timișoara 1980, p. 17.

¹³³ *Temes*, nr. 320 din 15 februarie 1416, p. 519.

¹³⁴ *Szörényi*, III, nr. 129 din 18 decembrie 1503, p. 151.

¹³⁵ Fernand Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. II, București 1985, p. 249.

¹³⁶ *Krassó*, III, nr. 48 din 29 iunie 1364, p. 65.

¹³⁷ *Ibidem*, nr. 72 din 27 iulie 1370, p. 94.

Uneori ziua de târg se presupune a fi cunoscută și nu mai e precizată, cum în cazul pomenirii la 1388 a vămii târgului dintr-un sat de lângă Lățunaș, de-atunci risipit (*possessionem Haan vocatam in comitatu de Crassow, in qua tributum diebus fori exigitur*)¹³⁸.

Un justițiabil urma să fie citat, prin strigări, la trei târguri succesive din Timiș (*tribus scilicet foris comprovincialibus*), adică luna la Beregsău, miercuri la Utvin și miercuri la Kenezrekeze (d., l. Satchinez)¹³⁹.

Într-un act de donație de la 1408, între utilitățile moșiilor sunt trecute (pentru vămile lor) iarmarocul ce se ținea de Sfânta Margareta și târgurile săptămânale ținute din vechime într-un sat de lângă Vizeșdia, acum dispărut, marțea (*nundinis in dicta Begenye in singulis festivitati bus beate Margarethe virginis nec non foro liberis in omni hebdomana in eadem Horogzeg ab antiquo celebrari consuetis*)¹⁴⁰.

La Sebeș (apoi Caransebeș) ziua de *Scaun* (de judecată) era joia (*feria quinta* în documentele latinești), asta pentru că „ziua de târg în Caransebeș a fost începând din evul mediu și până azi, joia”¹⁴¹. Dau mai la vale un mic mănunchi de exemple din sutele posibile. În 1439 nobili și chinezi din district jurau în biserica din Sebeș, într-o joi, în favoarea lui Lado Bizerea¹⁴², scaunul emițând ca de obicei în aceeași zi actul de mărturie – în alte cazuri sentințe (se poate că și antedatate, dacă alcătuite ulterior). În 1485 Pavel Chinezu convoacă congregația Caransebeșului tot pentru o zi de joi, care știa și comitele că era ziua de scaun (*ad feriam quintam [...] ad oppidum Karansebes, diem et locum sedis judicare nobilium districtus predicti oppidi Karansebes*)¹⁴³. Strigări se făceau, se pare, nu neapărat în târg, drept citații acolo, ci și în adunarea judiciară direct, cum a procedat George Găman (Bizerea), somându-l într-o afacere pe Mihai Măcicășanu în 1489, de față cu vicebanii (*coram nobis [...] in tribus sedibus judiciariis ammonuit*)¹⁴⁴. În 1537 se arată expres într-un act că joia era ziua obișnuită de judecată (*cum nos feria quinta [...] secundum consuetudinem pro faciendo iudicio pariter consedissemus*)¹⁴⁵; ori se zice de ziua anumită (precisă, sigură) în care se împarte dreptatea (*die certo legis nostri*

¹³⁸ *Ibidem*, nr. 119 din 11 iulie 1388, p. 177.

¹³⁹ *Ibidem*, nr. 128 din 11 iunie 1390, p. 200.

¹⁴⁰ *Temes*, nr. 246 din 29 decembrie 1408, p. 401.

¹⁴¹ Petru Bona, *Biserica medievală din Caransebeș*, Caransebeș 1993, p. 24, nota 80.

¹⁴² *Szörényi*, III, nr. 46 din 12 martie 1439, p. 34.

¹⁴³ *Ibidem*, nr. 94 din 10 mai 1485, p. 97.

¹⁴⁴ *Ibidem*, nr. 96 din 26 martie 1489, p. 100.

¹⁴⁵ *Ibidem*, nr. 165 din 26 aprilie 1537, p. 203.

administracionis) care este joia (*feria quinta*), când e datat documentul¹⁴⁶. Ziua de scaun (*az zek napyra*) era invocată ca de la sine înțeleasă în 1578¹⁴⁷.

Rar, din cine știe ce motive, poate presante, ziua de târg nu coincidea la Caransebeș cu cea de scaun, care se ținea în ajun, cum *miercuri* 14 februarie 1537, când vicebanii, castelanul, judele nobililor și obștea nobiliară au ținut ședință de judecată (*feria quarta [...] pro faciendo moderativo iudicio, tribunalii consedisemus*)¹⁴⁸.

Magistratul din Lugoj emitea documente miercurea, probabil tot coincident cu ziua de târg, cum în 1546¹⁴⁹, iar cel din Căvăran marțea, după obicei cum se arată la 1585 (*kedden városunknak régi szokássa*)¹⁵⁰, verosimil tot în ziua târgului de acolo.

Interesant că în altă zonă coincidența zilei de târg cu ședințele de judecată – tribunalele nefiind permanente și „asesorii” se recrutau dintre nobilii locului, care rezidau mai mult la moșii – s-a păstrat până târziu în grai. Așa, în zona Sighetului, la 1918 „mărturie” (în sensul originar *zi de mărturie*, firește), era echivalentul local pentru „târg de săptămână”¹⁵¹.

Pentru o societate adânc îmbisericită, care era atentă mai mult la „viața cea din veac” decât la pasajul terestru – ori măcar pretindea a fi așa – marile sărbători creștine erau și ancore ale timpului, repere la care se raporta și întru cele foarte lumești, totuși.

Sărbătorile se constituiau și în soroace la care trebuiau prestate îndatoririle, cum ale chinezilor Măcicășani față de Banul/Banii Severinului chiar și după ce fuseseră nobilitați până la scutirea expresă a regelui Sigismund din 1428 pentru bravura de la Golubac. Anume, aveau a da vițel gras și 3 vieri de Rusalii, 3 colaci și o friptură (cotletul tot!) de Crăciun, 12 ouă și 3 colaci de Paști (*singulis annis exsolvere circa festum Pesthecostense unum vitulum saginatum et tres verres, et tres cerculos cum una asatura circa festum Natalis Domini, nec non duodecim ova cum tribus cerculis circa festum Resurreccionis Domini*)¹⁵². De partea lor, chinezii de

¹⁴⁶ *Ibidem*, nr. 166 din 31 mai 1537, pp. 203-204.

¹⁴⁷ *Ibidem*, nr. 279 din 10 decembrie 1578, p. 423.

¹⁴⁸ *Ibidem*, nr. 163 din 14 februarie 1537, p. 200.

¹⁴⁹ *Ibidem*, nr. 185 din 29 iulie 1546, pp. 239-240.

¹⁵⁰ Costin Feneșan, *Documente...*, nr. 21 din 6 februarie 1585, p. 68.

¹⁵¹ Ilie Lazăr, *Amintiri*, București 2000, p. 66.

¹⁵² Szőrényi, III, nr. 70 din 28 februarie 1454, p. 67; vezi și Dumitru Țicu, *Banatul Montan*, p. 493.

Temeșel aveau a solvi bani de Sfântul Mihail, după numărul sesiilor, iar de Sfântul Gheorghe cincizecimea oilor (*quingagesima ovium*), cum se consemna în 1387¹⁵³.

Pe domeniul Hunedoarei – care includea și „pertinențele” bănățane, foste districte, Margina, Mănăștur, Bujor, Fârdea, Icuș, Sugdea – se percepeau la 1514, între alte impozite, și darea de Rusalii (*Census Penthecostes*) și cea de Sfântul Martin (*census Sancti Martini Episcopi*)¹⁵⁴ – aceasta din urmă oare după model ardelean, respectiv al dării generale a obștii sașilor de Sfântul Martin?

Chiar și în Banatul otoman, dările se percepeau la sărbători creștine, Sf. Dumitru și Sf. Gheorghe (la care, s-a văzut mai sus, chinezii prestau darea specific românească a cincizecimii oilor) – care n-aveau semnificație pentru musulmani. Pentru creștini avea una anume Sf. Gheorghe, cel puțin pe vremea Cruciadelor târzii, când Banatul era identificat cu Turcul, adică Marele Dușman...

Dacă documentele oficiale erau date după calendarul creștin până la Reformă, dar sporadic și după triumful ei în zonă, cum voi exemplifica mai la vale, căci alcătuite inițial de clerici chiar la cancelarii laice, ca să nu mai vorbim de capitluri/locuri de adeverire, iar diecii aveau la îndemână calendarele, laicii se raportau la sărbătorile creștine mai mari sau mai mici, de care aveau cunoștință de la preotul propriei capele în cazul nobililor mai cuprinși, prin frecventarea în general a bisericii de către ceilalți, obligație a omului medieval, a cărei neîndeplinire era punibilă¹⁵⁵.

La sfârșitul lunii mai a anului 1371 seniorii de Duboz și Remetea Pogăniș puneau capăt (temporar) unor lungi dispute de proprietate, presărate cu violențe (prin interpuși, vechili și iobagi), compoziția prevăzând încetarea molestărilor reciproce precum și stingerea/retragerea acțiunilor promovate în justiție până la Crăciunul anului precedent¹⁵⁶.

De Crăciunul precedent, mult mai apropiat în acel caz, și cu referire de asemenea la duminica de Sf. Ion, se vorbea și într-un document din 6 ianuarie 1574 al castelanilor (pârcălabilor) de Caransebeș (*mult Karaczon napyanak utanna walo wasarnapon zent Ianos napyan*)¹⁵⁷.

¹⁵³ *Olah kerületek*, pp. 51-55; vezi și Dumitru Țeicu, *loc.cit.*

¹⁵⁴ *Krassó*, III, nr. 371 din 1514, p. 500.

¹⁵⁵ Avram Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică*, Reșița 1996, p. 171.

¹⁵⁶ *Témes*, nr. 75 din 30 mai 1371, p. 120.

¹⁵⁷ *Szörényi*, III, nr. 263 din 6 ianuarie 1574, p. 395.

Răscumpărarea eventuală a bunurilor zălogite – moșii mai ales – se putea face, potrivit contractelor, anual, la o anumită dată, care era Crăciunul de cele mai multe ori, cum se consemna în actul autentificat de magistratul Lugojului în 7 decembrie 1581¹⁵⁸.

Duminicile și sărbătorile mari de peste săptămână erau (și sunt primele, uneori și celelalte chiar în societatea laicizată) nelucrătoare, zile de mers la biserică – și ospătat eventual după aceea, atât în Occident – urban ori rural¹⁵⁹ –, cât și în Răsărit, unde erau considerate excesive de administrația austriacă, drept pentru care a mai tăiat din ele sub Iosif al II-lea, dar și presa românească a dus în secolul al XIX-lea o adevărată campanie contra sărbătorilor „băbești”, manifestări de superstiție și/sau pretext de lene. Ne intrigă de aceea că tocmai clericii se abăteau uneori de la aceste comandamente, cum cel de la capitulul din Orod care „oficia” o introducere în posesiune la Bizere și Crășma (satul, nu...! dar mai știi?) de 1 noiembrie 1430¹⁶⁰ – ziua tuturor sfinților, mare sărbătoare catolică –, cum la fel recidiva alt canonic din Orod în Duminica Floriilor din 1472¹⁶¹.

Primind Doroteea Lazăr din Caransebeș, văduva lui Ioan de Racovița/Racovițanu, ultima rată pentru o moșie pe care soții o luaseră pe zălog de Crăciunul lui 1591 (vezi și mai sus soroacele) de la Ioan Țicleanu și negăsind actul de zălog (= ipotecă) spre a-l înapoia omului, a reușit să convingă în acea zi sacră trei concetățeni (din care cel puțin doi nobili) să-i redacteze actul de descărcare de sarcină a fostului debitor – care va fi presat în acest sens – și să-i servească de martori¹⁶².

Târgoviștenii de la mijlocul veacului al XV-lea nu lucrau, ci serbau de Paști, ospătându-se și jucând, împodobiți, i-a robit însă Țepeș și pus la *muncă* (în sens etimologic!) la cetatea Poienari până la moarte, cum zice legenda (?) consemnată de cronică¹⁶³.

Autoritățile constituie din Ardeal – de care ținea și Banatul colinar-montan – statuau la 1619 că trebuiau respectate nu numai Crăciunul, Paștele, Rusaliile, dar și Duminicile de peste an, când era interzis a se lucra și bea la cârciumă (până la amiază),

¹⁵⁸ Krassó, IV, nr. 444 din 7 decembrie 1581, p. 106.

¹⁵⁹ Emmanuel Le Roy Laduire, *Montaillou, sat occitan de la 1294 până la 1324*, vol. II, București 1992, p. 162, nota 22.

¹⁶⁰ *Oláh kerületek*, p. 63.

¹⁶¹ Krassó, III, nr. 327 din 5 aprilie 1472, p. 432.

¹⁶² Costin Feneșan, *Documente*, nr. 31 din 25 decembrie 1591, p. 87.

¹⁶³ *Istoria Țării Românești (Letopisețul cantacuzinesc)*, ed. Constantin Greceanu și Dan Simonescu, București 1960, pp. 4, 205.

sub sancțiune pecuniară¹⁶⁴. Legiferarea – ne îndoim că respectată – arată mai degrabă că autoritățile ecleziastice nu puteau impune aceste interdicții și au cerut ajutorul brațului secular.

Traiul credincioșilor – cum erau toți, cel puțin declarat – era ritmat de sărbători, dar și de posturi, cele patru mari la ortodocși și miercurea și vinerea de peste săptămână, zile cu semnificație sacră, când însă și maleficul era potențat, cum zice o baladă din ciclul Novăceștilor: „Dară, într-o zi de post,/ Mama mea m-a blăstemat”, și firește, de aceea, maledicțiunea s-a prins întocmai¹⁶⁵.

De sărbători meniul era adecvat, și s-a văzut mai sus cum chinezii erau îndatorați banilor de Severin cu viței, porci, fripturi, colaci, ouă. Ciocnirea ouălor de Paști (*diem contusionis ovorum*) era și un reper de datare în documente, inclusiv în cele bănățane, cum cel emis la Timișoara în 21 aprilie 1405¹⁶⁶.

Răsfățul alimentar era practicat și de păturile plebeiene, Griselini notând aceasta pentru românii secolului al XVIII-lea: „Chiar și cei mai săraci mănâncă de Crăciun un purcel”, respectiv „chiar și cei mai săraci mănâncă [...] de Paști un miel și plăcinte”¹⁶⁷. De sărbători se obișnuiau praznice în curtea bisericii, unde apoi avea loc și hora¹⁶⁸.

Viața mai era ritmată de anotimpuri și de muncile specifice lor, începutul acestora fiind repere importante, sărbători cu caracter laic, dar cu origine în cutume păgâne, cum tot abatele italian puncta: „românii din districtele Lugoj, Caransebeș și Mehadia inaugurează secerișul și culesul viilor, serbări care sunt foarte asemănătoare obiceiurilor existente la romani, cu ocazia *cerealiilor* și *bacchanaliilor*”¹⁶⁹. Ieșirea la arat s-a perpetuat până în perioada interbelică drept o sărbătoare de acest tip, unul din cele mai importante repere din an.

Dar sărbătorile religioase mari și sfinții care populează calendarul creștin – catolic – rămân reperele memoriei și ale datării documentelor. Doi frați Chep de Gherteniș se plâneau în 1407 că Ștefan Himfy le tăiase apa de la moară (mori)

¹⁶⁴ „Vechile legislații transilvane. 1. *Approbatæ Constitutiones*” 1653 [mai jos *Approbatæ*], ed. rom. Alexandru Herlea, Valeriu Șotropa, Ioan N. Floca, în *Mitropolia Ardealului*, XXI, nr. 7-9 din iulie-septembrie 1976, partea V-a, Edict 59, p. 591.

¹⁶⁵ *Gruia lui Novac și șerpele*, la Atanasie Marian Marienescu, *Poezii populare din Transilvania*, ed. Eugen Blăjan, București 1971, p. 492.

¹⁶⁶ *Têmes*, nr. 209 din 21 aprilie 1405, p. 347.

¹⁶⁷ Francesco Griselini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, ed. Costin Feneșan, Timișoara 1984, p. 183.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 189.

schimbând cursul unui afluent al Bârzavei de (mai) multă vreme, pe la sărbătoarea nașterii sfântului Ioan Botezătorul (*pridem videlicet circa festum nativitatis beati Johanni Baptiste proxima preteritum*)¹⁷⁰. Într-un act emis de Ștefan Himfy (scris de el sau de capelanul curții), dacă anul este omis (putea cădea între 1414-1419, ori mai probabil la sfârșitul veacului al XIV-lea), data este arătată a fi vinerea sărbătorii martirilor Primus și Felicianus (9 iunie) – *feria sexta, in festo beatorum martirum Primi et Feliciani*¹⁷¹.

În 1436 șase nobili se plâneau că li se uzurpaseră moșiile în preajma sărbătorii Sfântului Arhanghel Mihail (*circa festum beati Michaelis archangeli proxime preteritum*)¹⁷², adică de vreo trei săptămâni.

Obștea nobililor caransebeșani (*Nos Universi Nobiles de districtu Karansebes*) își data un document din 30 martie 1447 în joia (ziua de târg și Scaun!) de după Buna Vestire (*Datum in Karansebes feria quinta post festum Annonciationis Virginis gloriose, Anno Domini Millesimo quadricentesimo quadragesimo septimo*)¹⁷³.

Ștefan Măcicășanu (*Tinkovay de Zaak* – sic! – adică de Tincova – moșie principală a familiei, eponimă de la o vreme – și de Sacu totodată!) se referea, la 3 iunie 1590, la un eveniment petrecut la 8 noiembrie trecut, de Sfântul Mihail (*Szent Mihalynap*)¹⁷⁴.

Într-o plângere, Francisc Fiat pomenea un episod (o mare jignire ce i se adusese) pe când fusese la Buda, la Curte, în 1539, cam pe la Sfânta Margareta¹⁷⁵, pe când, cu aproape un veac și jumătate înainte, Thomas de Halymba (d.,l. Șoșdea) denunța mult mai precis un atac al moșiei sale petrecut în 1406, în joia de dinaintea Sfântului Apostol Luca (*feria quinta proxima ante festum beati Luce Evangeliste*)¹⁷⁶.

Notabilii și obștea din Carașova – rămasă imună la Reformă – data în 1550 un document de Sfântul Silvestru, adică ultima zi a anului, Revelionul nostru (*in oppido Krasso in festo Silvestri pape*)¹⁷⁷.

¹⁷⁰ *Krassó*, III, nr. 175 din 20 august 1407, p. 262.

¹⁷¹ *Temes*, p. 300, după *DIR*, I, p. 467, unde este dat ca exemplu.

¹⁷² *Krassó*, III, nr. 257 din 25 noiembrie 1436.

¹⁷³ *Ibidem*, nr. 297 din 30 martie 1447, pp. 390-391.

¹⁷⁴ *Ibidem*, IV, nr. 468 din 3 iunie 1590, p. 162.

¹⁷⁵ *Szörényi*, III, nr. 170 din 12 iulie 1539, p. 213.

¹⁷⁶ *Krassó*, III, nr. 173 din 8 ianuarie 1407, p. 260.

¹⁷⁷ *Ibidem*, IV, nr. 406 din 31 decembrie 1550, pp. 50-51.

Trecând însă la calvinism marea majoritate a nobililor din Banat (de-acum cel de Caransebeș-Lugoj) și a târgoveților – sursele din care proveneau și notarii orașelor / districtelor, în această epocă aproape exclusiv laici – datările documentelor din zonă, dacă persistă a menționa era creștină (*Anno Domini*), nu se mai raportează la sfinți, al căror cult era execrat de Reformă, ca idolatrie. Așa, de pildă, era actul emis la Caransebeș în 13 iunie 1571 de castelani (pârcălabi) și judele nobililor (*die tredecimo mensis iunii*)¹⁷⁸, cel din 14 noiembrie 1572 (*die decima quarta mensis Novembris*) inspirat tot de acolo și de aceleași oficialități, chiar dacă persoanele se mai schimbau¹⁷⁹, tot așa cel din 20 mai 1575 (*die vigesima mensis maii*)¹⁸⁰, contractul încheiat la Lugoj în 7 decembrie 1581 (*septimo die Decembris*) de o văduvă cu ruda ei prin alianță și consemnat prin magistrat, probabil¹⁸¹, ori iarăși documentul din Caransebeș al pârcălabilor și judeului nobililor („solgăbirăul”) la 8 iunie 1585 (*die octavo mensis Junii*)¹⁸².

Nu a fost aceasta însă o regulă imuabilă, căci a cunoscut multe excepții, și nu numai când se făceau raportări la Crăciun și Paști, celebrate și de reformați, ori se adresau rapoarte principilor catolici, cum Bathoreștii, ci și cu alte ocazii, atât în documente provenind de la autoritățile locale, cât și de la particulari. Așa, un act al pârcălabilor și solgăbirăului din Caransebeș din 22 decembrie 1569 era datat în joia dinaintea Crăciunului (*datum in Karansebes feria quinta ante Nativitatem Domini*)¹⁸³; raportul din Lugoj către principe din 26 iunie 1573 era datat de Wayda Bona (Bona/Bunea Voivod) în joia de după Sfântul Ion (*Zent Janos nap utan pintekeon*)¹⁸⁴; un act al unor particulari din Caransebeș din 25 iunie 1581 era datat în duminica dinaintea Sfântului Petru, care venea în 29 (*szent Peter aposthol nap elõth Vasarnapon*)¹⁸⁵, alții din Lugoj, își datau o înțelegere din 11 decembrie 1586 în duminica dinaintea Sfintei Lucia (*Lugosan Zenth Lucza Azzonj nap eleött valo vasarnap*)¹⁸⁶, cum cu patru ani înainte pârcălabii și solgăbirăul din Caransebeș

¹⁷⁸ *Ibidem*, nr. 433 din 13 iunie 1571, p. 90.

¹⁷⁹ *Ibidem*, nr. 434 din 14 noiembrie 1572, p. 92.

¹⁸⁰ *Ibidem*, nr. 438 din 20 mai 1575, p. 97.

¹⁸¹ *Ibidem*, nr. 444 din 7 decembrie 1581, p. 106.

¹⁸² *Ibidem*, nr. 450 din 8 iunie 1585, p. 117.

¹⁸³ *Ibidem*, nr. 431 din 22 decembrie 1569, p. 89.

¹⁸⁴ *Ibidem*, nr. 436 din 26 iunie 1570, p. 95.

¹⁸⁵ *Ibidem*, nr. 443 din 25 iunie 1581, p. 104.

¹⁸⁶ *Ibidem*, nr. 453 din 11 decembrie 1586, p. 124.

legalizau în 31 decembrie o zălogire, dar neraportând-o la Sfântul Silvestru, ci la luna de după Crăciun (*feria secunda post diem Nativitalis Domini*)¹⁸⁷.

Magistratul din Karan/Căvăran – primarul și cei 14 (!) jurați – se referea, într-un document pe care-l data, *laic*, în 6 februarie 1585 (*Datum in oppido Karany, 6-to die febraurii, anno 1585*), la un scaun de judecată ținut în anul anterior în marțea (aceasta era acolo ziua Scaunului, deci probabil și a târgului) de după Sfântul Petru (*Zent Peter nap után valo Kedden*)¹⁸⁸.

Un Măciășan convocat martor, în 1590, făcea referire la un eveniment din ziua de Sfântul Mihail din anul anterior (*Szent Mihaly nap tayban A. D. 1589*)¹⁸⁹.

În 1618 Vladislav Gârleșteanu (își) amintea de un contract perfectat cu zece ani înainte (*in anno millesimo sexcentesimo octavo*), iar o urmare din anul anterior, 1617, o plasa în preajma sărbătorii Sfântului Laurențiu (*circa festum beati Laurenty martyri*)¹⁹⁰.

Socotirea zilelor după sărbători, care, afară de cele cristice, erau comemorări ale Sfinților, a putut avea vreme să se imprime în memoria credincioșilor care, am văzut, făceau trimitere la ele – ei, în spusele care erau consemnate de „literații”/dieci, clerici întâi, ulterior și laici (cancelaria regală și capitlurile chiar neintrând în discuție). Aceasta (și) pentru că în Regatul Ungar calendarul bisericesc era uzitat din a doua jumătate a secolului al XIII-lea¹⁹¹, în cancelaria regală, cea voivodală, cele comitatense și districtuale, orașenești apoi, desigur cele capitulare; frecventarea bisericii îi pune pe enoriași în cunoștință cu Sfinții zilei și ai zilelor următoare. Cei catolici, firește, doar catolicii – între care s-au numărat de la o vreme chinezii și nobilii români – producând documentele pe care le-am citat, în calitate de oficiali sau particulari.

Transilvania, de care ținea și Banatul de sud-est – să-i spunem, „neotoman” – a adoptat și ea, cu întârziere de vreo trei decenii (să fi fost la mijloc reticențele calvine?), „calendarul gregorian”, corectiv, ceea ce au statuat oarecum retroactiv și Stările (care numărau și delegați bănățani) la 1590:

„Despre Calendar

Art. 1

¹⁸⁷ *Ibidem*, nr. 445 din 31 decembrie 1582, p. 107.

¹⁸⁸ Costin Feneșan, *Documente...*, nr. 21 din 6 februarie 1585, pp. 68-69.

¹⁸⁹ *Krassó*, IV, nr. 468 din 3 iunie 1590, p. 162.

¹⁹⁰ *Ibidem*, nr. 528 din 1618, p. 270.

Calendarul cel nou s-a introdus și în această Țară, deoarece a fost acceptat în toate țările creștine mai apropiate.¹⁹²

Cancelaria Principelui îl utiliza deja, inclusiv în corespondența cu Banatul de Caransebeș-Lugoj, din luni anterioare ale aceluiași an 1590, mai și iunie spre exemplu, pe când românii ortodocși ai provinciei se îndărătneceau la calendarul vechi, cum constatau A. Posevino în 1583 și G. P. Campani la 1584¹⁹³.

Dar, cum Sfinții nu trebuiau sărbătoriți de un reformat, însă au rămas, totuși, timp de decenii repere cronologice (cel puțin, dacă nu sărbătoriți/comemorați *en petit comité*), această inerție a funcționat cu atât mai mult când s-a trecut la calendarul nou. În 1602 Magdalena Birta, soția lui Lupu Măcicășanu (*Maczkáss Farkasné*; nevestele păstrau numele tatălui, își făcea testamentul, certificat de șapte martori (din care două femei), care își pun și pecetea spre încredințare, datându-l în 20 noiembrie după calendarul vechi (*vigesima die novembris iuxta vetus computum*)¹⁹⁴. Actul a fost scris lângă patul de suferință al bolnavei (*mostany betegségben*) de Nicolae Ivul, cu mare probabilitate, el fiind și notarul Caransebeșului, un catolic (mai era și o rudă feminină de-a lui martoră, Cătălina, soția lui Petru Moise), cum catolică – dacă nu chiar ortodoxă! – va fi fost poate și testatoarea, de vreme ce îi solicita soțului, calvin din câte știm, să-i facă parastas¹⁹⁵. Era deci vorba nu numai de o familie mixtă confesional, dar și de un atașament de calendarul vechi pe care ortodocșii îl menținuseră, cum și ritul post-funerar al parastasului care ne trimite la reminiscențe catolice, dar mai ales ortodoxe într-un mediu predominant calvin. Parastasul implica, firește, o socoteală a timpului – 40 de zile – *în viitor*.

Lăsând Sfinții la o parte, să mai considerăm că oamenii locului trebuiau să facă unele socoteli cu ani – chiar decenii – și zile din motive foarte pragmatice, procese în care era angajată mare parte din sau toată averea lor, – documentele păstrate fiind în mare parte dosarele unor cauze civile ori penale cu latură civilă, provenind de la elită – nobili și orășani (nobili și parte din aceștia la Caransebeș și Logoj).

¹⁹¹ Francisc Pall, *op.cit.*, p. 465.

¹⁹² *Approbatae, ed. cit.*, partea III-a, titlul XIII, p. 512 (art. 1 din 1590).

¹⁹³ *Krassó*, IV, nr. 467 din 9 mai 1590, p. 157 (v. și nota 1 a editorului); nr. 468 din 3 iunie 1590, p. 158 (cf. și nota 1, *ibidem*); *Călători străini despre Țările Române*, red. Maria Holban, Maria Magdalena Alexandrescu Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. II, București 1970, p. 657 și vol. III, București 1971, p. 80.

¹⁹⁴ Costin Feneșan, *Documente...*, nr. 52 din 20 noiembrie (st.v.) 1602, p. 128.

¹⁹⁵ *Ibidem*.

Cu perioade mai mari și precise – nu vastul *ab antiquo* etc. – se opera în termen de 32 de ani (acum este de 30!). În 1411, de pildă, Mâtniceni reușeau, cu martori, să-l convingă pe Filippo Scolari (Pipo Spano) că posedaseră netulburați timp de 32 de ani *Mezfalwa*, adică satul / moșia Var din scaunul / districtul Caransebeș (*per triginta duorum annorum integrorum spacia in pacifico dominio dicte possessionis Mezfalva fuisse et exititisse, terminum que legitimis prescriptionis sic complevisse*)¹⁹⁶.

Unele contracte, cum cele de zălog ori închiriere, presupuneau proiecții în viitor, multianuale. Așa, în 1364, Petru Himfy închiria o moară pe 7 ani (*per septem annos integros ad utendum dedisset*)¹⁹⁷.

În 1586 Barbara Flore – femeie întreprinzătoare! – ia cu zălog o moșie, cu termen de răscumpărare de 8 ani, pare-se cel uzual, (*infra spatium octo integrorum annorum*)¹⁹⁸, pe când în 1627 Sigismund Jojică/Ujică (*Jozsika*) dădea cu zălog cetatea Jdioara, târgul omonim și un sat (moșie) cu iobagii aparținători (târgoveții aveau același statut!) pe 6 ani (*ad sex usque annorum spatium proxime venturum*)¹⁹⁹.

Proiecția în viitor era uneori mai puțin precisă, cum în cazul orășanilor (din Caransebeș spune actul, dar pare a fi vorba mai degrabă de cei Caran/Căvăran, aflați în proces secular în speță), care la 1464 se jeluiesc regelui Matia, cerându-i protecția față de previzibilele uzurpări ale unor păduri pretinse ale lor de nobilii Mâtniceni și Măciacășani, dacă nu acum, atunci, după cum au simțit, în viitor (*si non nunc, tamen ut percepisset in futurum*) – care păduri erau în folosința lor dintotdeauna și din vechime (*semper et ab antiquo*)²⁰⁰. Trecut, prezent și viitor...

„Numărătoarea” timpului viitor începea din momentul încheierii unor acte, cum compozițiile dintre nobilii cu conflicte cronice, de pildă cea din martie 1515 dintre Mâtniceni și micii nobili de Thotomallya, probabil victime ai primilor, care trebuie să se împace cu situația – uzurparea n-a fost totală și n-au fost complet deposesionați! Înțelegerea fixa termenul de la care se lua angajamentul de „pacificare” (*extunc*)²⁰¹.

¹⁹⁶ Szórényi, III, nr. 27 din 4 iunie 1411, p. 17, citat și de Dumitru Țeicu, *Banatul...*, pp. 389-390.

¹⁹⁷ Krassó, III, nr. 45 din 3 mai 1364, p. 62.

¹⁹⁸ *Ibidem*, IV, nr. 451 din 12 aprilie 1586, p. 118.

¹⁹⁹ *Ibidem*, nr. 534 din 16 august 1627, p. 288.

²⁰⁰ *Ibidem*, III, nr. 316 din 4 iulie 1464, p. 413.

²⁰¹ Szórényi, III, nr. 134 din 7 martie 1515, p. 157.

Uneori viitorul era sumbru, cum al lui Ioan de Bozwar (d., l. Margina), înaintat în vârstă (*in propecta etate constitutum*), care își făcea în 1548 testamentul, pe patul suferinței, cu tristețea de a nu avea băieți și știind că nici în viitor (puținul viitor pe care-l mai putea spera!) nu mai avea vreo șansă să aibe (*aliquos proles sew liberos masculinos nunc non habere, nec in futurum habendos*).

Se resemna să-și „vândă” trupurile de moșie din 15 sate fiicei Doroteea²⁰² – de fapt, cu toată probabilitatea, un act simulat, pentru ca rudele să nu ridice pretenții la moștenire.

Dacă nobilul (*boier* sau *jupân*, se spunea, cred, în partea locului, iar după influență ungurească și *nemeș*, între posesiunile lui figurând Nemeșești și Jupânești!) mai sus pomenit se găsea în iarna vieții, aceasta, ca anotimp este evocată în vreo două locuri.

Astfel, în jalba de la 1369 către Banul de Severin, chinezii scaunului Mehadiei reaminteau că „În sfârșit și ultima dată, când stăpânul nostru, Regele, a ridicat armata împotriva necredincioșilor săi din Țara Românească, din momentul începerii conflictului, am păstrat mereu cel puțin două sute de oameni pe lângă armata regală, ziua și noaptea până în iarnă, în Munții Carpați”²⁰³.

În mai 1511 un vechil din Margina al margrafului George de Brandenburg reclama că vite ale iobagilor stăpânului său fuseseră tâlhărite în iarna trecută (*jeme proxime preterita*)²⁰⁴.

Primăvara era a muncilor agricole, din martie, zice o baladă din ciclul Novăcesc:

Mărțișorul a intrat,

Toată lumea a plecat,

A plecat cu plugurile,

*De-ași ara pământurile*²⁰⁵, dar în mai cum grăiește o petiție din 1694 (o fi fost an cu primăvara întârziată?) a juraților din Ciclova care cereau eliberarea pe cauțiune a chinezului lor întemnițat și a unui iobag din Iladia, pentru a-și putea lucra câmpurile, fiind vremea aratului și semănatului (*cum autem tempus modernum arandi et seminandi adsit*)²⁰⁶.

²⁰² Krassó, IV, nr. 403 din 3 iulie 1548, pp.42-43.

²⁰³ *Documenta Romaniae Historica*, seria C, vol. XIII, Cluj 1994, nr. 417, cca septembrie 1369, p. 631.

²⁰⁴ Krassó, IV, nr. 366 din 11 mai 1511, p. 490.

²⁰⁵ *Gruia lui Novac cu plugul*, la Atanasie Marian Marienescu, ediția citată, p. 379.

²⁰⁶ Krassó, IV, nr. 578 din 12 mai 1694, p. 358.

De vară și toamnă n-am aflat pomenire în documentele pe care le-am scrutat, deși într-o societate preponderent agricolă erau anotimpuri însemnate, legate de seceriș și culesul poamelor și viei.

Lunile, ele, se află înșirate de-a rândul, după cum obvine cazul, după Reformă, la datarea înscrisurilor ori plasarea în timp, câteodată, de către unii actori cu memorie mai precisă, eventual sprijinită de consultarea, personală sau prin interpuși, a documentelor.

Săptămâna am întâlnit-o menționată o dată, într-un text testamentar din 1679 a unui nobil bănașan retras în Ardeal, Gabriel Macskásy (din familia inițial chemată Măciacășanu), dar numai în compunere, pentru a defini prin adițiune – o săptămână și trei zile (*post unius hebdomadis ac trium dierum*) – durata bolii sale din urmă²⁰⁷.

Zilele, ele, sunt arătate ca date ale unor evenimente, prezentate fără șovăială, ca sigure uneori, altădată cu aproximație – pe la sărbătoarea Sfântului Cutare (*circa festum beati...*), ori ca „într-o zi” (*egynap*) și „mâine-zi” (*masod nap*)²⁰⁸, în același registru.

Se numărau zilele termenelor procesuale mai ales, pentru citări, înfățișări, apel, puneri în posesie.

Pentru ca nobilii convocați în armata regală să nu fie defavorizați pierzând în lipsă, procesele erau prorogate, reluându-se la un interval după lăsarea la vatră, de 15-30 zile. Așa, judele curiei fixa noile termene de 15 zile de la relegarea oștirii (*a quindenis residencie exercitus regalis*)²⁰⁹, decizie aplicabilă și în Banat.

La introducerea în stăpânire încrezuții regelui și ai locurilor de adevărire așteptau în capul locului 3 zile eventualele contestări și opreliști, cum în 1394 pentru Mâtniceni, „după obiceiul Regatului” (*secundum regni consuetudinem tribus diebus continuis in eisdem moram faciendo*)²¹⁰, așa și în 1590 la introducerea lui Ștefan Jójică (Jozsika) în stăpânirea cetății Jdioara, târgului și pertinențelor (*nos autem tribus diebus continuis et sufficientibus in faciebus dicti castris Sidowar et oppidi Sidowaros moram continuam fecimus*)²¹¹, ori în 1598, la împosesionarea lui Andrei Barciai cu târgul Carașova și Goruia, temporar recuperate de la turci (*tribus congruis et legitimis diebus in faciebus oppidi praedicti Crasso et possessionis Gorwya,*

²⁰⁷ *Ibidem*, nr. 576 din 18 decembrie 1679, p. 356.

²⁰⁸ *Ibidem*, nr. 468 din 3 iunie 1590, p. 164.

²⁰⁹ *Témes*, nr. 139 din 31 mai 1394, p. 241.

²¹⁰ *Krassó*, IV, nr. 589 din 20 septembrie 1394, p. 383.

²¹¹ *Ibidem*, nr. 462 din 30 martie 1590, p. 146.

moram faciendo continua)²¹², cum și în districtul Caransebeș la 1624 (*per tres dies ibi moram*)²¹³. Prin excepție, introducerea se prelungea, datorită întinderii moșiei, de necuprins amănunțiti în trei zile, ori unor intemperii eventuale care împiedicau lucrările comisiei și prezentarea megieșilor, cum la Margina și Mănăștur în mai 1598, când se pomenește a patra zi a acțiunii (*quarto die statucionis*)²¹⁴; aci era vorba de două districte întregi, cu câte 43, respectiv 31 sate aparținătoare de târgurile eponime, deci sute de megieși. Contestățiile/opreliștile puteau fi depuse/ridicate și timp de 15 zile după introducere (*expost durantibus quindecim diebus immediate subsequentibus*)²¹⁵.

Părțile numărau zilele în care stătuseră față la judecată – de pildă 15 zile în 1343²¹⁶, ori 30 în 1394 (*triginta diebus continuis*)²¹⁷ neînfațșarea părții adverse atrăgând decăderea din termen.

Tot în ordine judiciară, împricinații aveau a număra grijuliu zilele sorocului de apel, pentru a nu decădea din termen. Scaunul (Caran)Sebeșului fixa, după o cutumă înrădăcinată, termenul de citare, respectiv apel la 32 de zile, cum îl designa de pildă în 1532 unor împricinați, relegați judecătii Curiei Regale (*iuxta consuetudinem nostras [sic] [...] ad tricesimum secundum diem a die datorum*)²¹⁸. Termenul era comun și celorlalte scaune, ori adoptat datorită prestigiului (Caran)Sebeșului, cum în cazul Carașovei (*iuxta consuetudinem illius districtus ad tricesimum secundum diem*)²¹⁹. El era uneori acceptat de regi/principi, cum în cazul lui Ioan Zápolya la 1535 (*contradictores vero si qui fuerint, evocet eosdem [...] ad tricesimum secundum diem a die huiusmodi contradictionis computando, iuxta consuetudinem nobilium illius districtus [Cransebes], in curiam nostram regiam*)²²⁰, ori cel evocat pentru Carașova²²¹, dar în alte cazuri se aplica termenul (obișnuielnic) procedural din regat, ulterior principat, de 15 zile, cum cel designat de

²¹² *Ibidem*, nr. 498 din 17 martie 1598, pp. 214-215.

²¹³ *Ibidem*, nr. 531 din 21 august 1624, p. 283.

²¹⁴ *Ibidem*, nr. 500 din mai 1598, pp. 217, 220.

²¹⁵ *Ibidem*, nr. 494 de la începutul lunii august 1597, p. 209 și nr. 498 din 17 martie 1598, p. 215 (formule identice, de stilionar, care apar la fel și în alte spețe asemănătoare).

²¹⁶ *Ibidem*, III, nr. 17 din 14 iunie 1364, p. 18.

²¹⁷ *Ibidem*, nr. 139 din 31 mai 1394, p. 241.

²¹⁸ *Ibidem*, IV, nr. 386 din 31 octombrie 1532, p. 14.

²¹⁹ Costin Feneșan, *Documente...*, nr. 13 din 9 octombrie 1536, p. 55.

²²⁰ Szörényi, III, nr. 162 din 27 noiembrie 1535, pp. 198-199.

²²¹ Cf. nota 219 *supra*.

principe pentru o pricină din Caransebeș de la 1640 (*ad decimum quintum diem a die huiusmodi contradictionis illorum computando*)²²².

O anume zi putea fi „semn de hotar”, grănițuind comportamentele, cum ale nobililor care, în cadrul unei compoziții din 19 aprilie 1341, consemnate de capitlul din Cenad își iertau toate molestările de până atunci, renunțând la acțiunile judiciare pentru daune (*usque ad diem datarum presencium*), urmând ca pe viitor (*de inceptis*), adevă din acea zi în colo să-și supună eventualele neînțelegeri arbitrajului (*ad arbitrium*)²²³.

Într-un caz cu totul excepțional, căci singurul de care avem știre, un părinte bucuros însemna ziua nașterii unui fiu al său. Faptul se petrecea în 19 octombrie 1643 la Caransebeș, când Mihail Halici însemna fericitul eveniment pe un spațiu liber al unei cărți din biblioteca personală ce număra, probabil, vreo 300 de volume (cu ale fiului moștenitor și omonim va ajunge la circa 540, tipărituri și manuscrise). Mai târziu, în 22 aprilie 1659, același Mihail Halici (senior) nota, întristat, și moartea soției sale la Hațeg, în 22 aprilie 1659 (se găseau acolo în drum spre Sibiu, refugiați din Banatul de Caransebeș-Lugoj cedat turcilor de principele Acațiu Barcsay/Barcianu)²²⁴. Era însă vorba de un om excepțional, cu mare probabilitate cel mai învățat român al timpului său, care, iată, ținea un „jurnal” notând pe file de carte, cum vor face în Banat mulți preoți și dascăli în secolul al XVIII-lea și chiar țărani „cărturari” (=știutori de carte) în a doua parte a celui următor.

Zilele apar și în repertoriul lingvistic, atât cât ne-a parvenit, destul de semnificativ totuși. Așa, Mihail Halici – tatăl notează *deunăzi* (*deunecz*), în sens de *ieri* (*ier* în *LM*), lexemă prezentă și ea, alături de *ieri alalte*, simetric lui *poimenie*, venitoare fiind și ziua de *mâine*, firesc în context (*mnye*), mai fiind notate și zilele ale săptămânii²²⁵.

Ziua (*szoa*), astăzi (*astes*), cum și compusul de astăzi (*de astes*) au fost reținute spre sfârșitul secolului al XVII-lea în Banat și de un străin care învățase mulțumitor românește, care nota și relația timp-spațiu prin sintagma *kalje de [o] zi (LM)*²²⁶.

²²² *Krassó*, IV, nr. 555 din 10 octombrie 1640, p. 319.

²²³ *Temes*, nr. 35 din 19 aprilie 1341, p. 64.

²²⁴ Francisc Király, *Autorul anonim: cărturarul bănățean Mihail Halici-tatăl*, în Mihail Halici-tatăl, *Dictionarium Valachico-Latinum [Anonymus Cransebesiensis]*, studiu filologic și indice de cuvinte de Francisc Király, ediție [postumă] de Maria Király și Alexandru Metea, Timișoara 2003, pp. 23-24.

²²⁵ Mihail Halici-tatăl, *op.cit., ed.cit., passim*.

²²⁶ Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum”*. *Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo [LM]*, București 1930, vezi *indicele*. Rămâne întrebare de ce un german n-a folosit și limba lui?

Seara (*sara* în *LM*) aducătoare de întristare uneori, cum în Psalmi (*pren kare szare m'amereszki*)²²⁷, atunci când înserează – în această seară, firește (*enseradz, asztar – hoc sera* la Halici), avea și un reper *supt csina/inter coenam* (*LM*), era urmată de ciclul firesc al nopții (*nopte* la același, *noptye* în *LM*).

Iar în timpul nopții (*in vreme nopci, LM*), adică sub scutul întunericului și al liniștii ei – *noctis in silencio* – puteau avea loc cutezătoare atacuri, vitejești, cum cel al lui Nicolae Csáky contra Turcilor în noiembrie 1395²²⁸, dar și abhorate acte banditești.

Ziua propriu-zisă, cea activă, cea trăită cu adevărat, începea desigur dimineața (*diminacze* la Halici, *dominacze* în *LM*), fiecare însemnând o „renaștere” după „moartea” din somn: *Cse dake me szkol diminacza/assis* [tot așa] *em vine bukuria*²²⁹, o dată cu zorile (*rasaritul sorului, LM*), căci și culcarea se făcea cu găinile...

Ziua avea câteva repere principale. Oamenii mâncau se pare la ore fixe – când aveau ce! – și de aceea mesele au primit (și au păstrat, până la noi) conotații temporale, cum *prânzișorul* (*prasisor* în *LM*), dar mai ales *prânzul*, miezul zilei (*prens* în *LM*, *prendz* la Halici). O martoră își aducea aminte, după vreo trei decenii de la o conversație că aceasta avusese loc la vremea prânzului (*tempore prandii*)²³⁰. Această indicație a sunat normal în urechile membrilor completului de judecată, poziționate pe niște capete așezate bine pe umeri, căci oamenilor acelora de bun-simț nici prin gând nu le-a trecut să întrebe ceva absurd, cum ar fi fost *anul* întâmplării (de care aveau totuși o anume reprezentare), cu atât mai puțin luna ori ziua.

Prânzul, ori *prânzul mare* (când *prânzișorul* era deci *prânzul mic*) este prezent și în ciclul baladesc al *Novăceștilor*, ca principal reper temporal al zilei – *pe mâne la prânzul mare*²³¹, ori, raportat la o zi puțin mai îndepărtată, *joi pe la prânzul mare*²³².

Intervalul dintre prânz (*mare* eventual) și seară era dupa-amiaza, la care se referă martor nobil la 1590, cu referire la o zi neprecizată (*egy nap delutan*), dar în

²²⁷ Ioan Viski, *Psalmul 30* (trad.), la Ioan. D. Suciu *op.cit.*, p. 32.

²²⁸ *Témes*, nr. 154 din 13 august 1396, p. 264.

²²⁹ Ion Viski, *loc.cit.*

²³⁰ *Szörényi*, III, nr. 158 din 24 iulie 1534, p. 191.

²³¹ *Copilul mic cu fata de lătân și trei Novăcești*, la Atanasie Marian Marienescu, ediția citată, p. 313.

²³² *Gruia lui Novac judecat la spânzurătoare*, *ibidem*, p.390.

care avusese loc evenimentul raportat de el, care se referea și la ceva petrecut a doua zi (*masod nap*)²³³.

În documentele cu referire la Ardeal și Banat se întâlnesc, în general, „în ceea ce privește împărțirea zilei, [...] puține mențiuni”; când sunt prezente, „se referă la părțile mari ale zilei: în zori (*in aurora*), dimineța (*mane*), amiază (*in meridie*), după amiază (*hora pomeridiana*), seara (*de sero, in crepusculo*)”²³⁴.

În privința *orelor*, acestea par a fi ocupat un spațiu – ca să zic așa! – mai mic în percepția omului medieval²³⁵, poate și din pricina lipsei mijloacelor tehnice de evaluare a lor. Ele erau însă esențiale pentru ritualul catolic, cel din mănăstiri mai ales, unde se utilizau pentru determinarea lor „ceasuri” de apă, solare (din care au rămas câteva în Ardeal, și vor fi fost și în Banat, cum la mănăstirea Bizere / Bistra cel solar), lumânări care se consumau într-un anumit interval.

„Se distingeau șapte ore canonice, care fiind anunțate prin sunetul clopotelor, jucau un rol important nu numai în rânduiala slujbelor religioase, ci și în împărțirea zilei, în desfășurarea vieții de toate zilele a societății laice.”²³⁶ „Ora exactă”, pentru multă vreme (secole!) era dată de clopote. „Tragerea lor, pentru clerici, pentru călugări, pentru slujbele canonice, iată singurele puncte de reper ale zilei”, care erau receptate (auditiv) și de orășani și țărani²³⁷. Ele se răspândesc chiar și în Occident destul de târziu, dacă între 1300-1320 la Montaillou în zona nordică a Pirineilor, doar în ultimul sfert al veacului al XV-lea în alte puncte ale zonei meridionale ale Franței (actuale)²³⁸.

La Gai (acum în Deta), unde se arăta la 1364 o biserică închinată Fecioarei, s-ar fi descoperit, după Milleker, clopote de acolo²³⁹.

În secolul al XV-lea aveau clopote biserici(le) din Timișoara, Arad (mai degrabă *Orod!*); în zona din urmă se pare că funcționau și ateliere de clopotari – cel puțin cel care a turnat în 1468 clopotul de 235 kg al mănăstirii Bulci, la comanda abatelui Dominic²⁴⁰. *Klopot* și *hareng* apar și în lexiconul lui Halici cel din urmă și în *Lexicon Marsiglianum*, sub forma *hőringul*, ceea ce probează răspândirea lor, presumabilă

²³³ Krassó, IV, nr. 468 din 3 iunie 1590, p. 164.

²³⁴ Francisc Pall, *op.cit.*, p. 479.

²³⁵ Marc Bloch, *Societatea feudală*, I, p. 94.

²³⁶ Francisc Pall, *op.cit.*, p. 480.

²³⁷ Jacques Le Goff, *Civilizația medievală*, p. 251

²³⁸ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou*, II, p. 217, n. 27.

²³⁹ Apud Dumitru Țeicu, *Banatul montan...*, p. 238.

²⁴⁰ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București 1954, p. 177.

pentru (mai) toate bisericile mănăstirești, cum și pentru unele, cel puțin, din târguri și orașe, la Caransebeș și Logoj neapărat.

În unele din aceste orașe se vor fi instalat, presumabil în jurul anului 1500, ceasuri de turn, care reglau și viața cetății, timpul judecății, sorocul deschiderii și închiderii porților, orele de liniște – care, atunci se respectau, căci sub gloabă mare, chiar pușcărie! –, schimbul gărzilor. Turnurile acelea puteau fi clopotnițele bisericilor, eventual ale clădirilor oficiale – primării, sediile comitatelor, ori ale citadelor („cetățile” interioare). Unde le-au „moștenit” în stare de funcționare după cucerire, otomanii le-au menținut – căci nu cred a le fi instalat ei, care le apreciau însă utilitatea, având ore stricte de rugăciune și gărzi de schimbat.

La Timișoara una din porți era străjuită de „turnul cu orologiu”, care avea deasupra și „un cocoș de fier” fixat pe o tijă verticală mobilă, pentru indicarea direcției vântului, de unde și numele de „Poarta Cocoșului”, ne îndigitează Evlya Celebi²⁴¹. Și acest cocoș de vânt ne trimite tot la o „moștenire”, fiind specific Ocidentului și, prin răspândire, spațiului central-european, cu toate că un autor opina că ceasul și indicatorul eolian ar fi fost plantate de turci²⁴². Asemenea la Orșova, în timpul excursiei lui Evlya (cca 1660), „lângă turnul închisorii, deasupra porții cetății interioare, există un turn cu orologiu, acoperit cu scânduri; bătaia ceasului se aude la o distanță de un fersah”²⁴³ – adică la depărtarea străbătută într-o oră călare. *Csas* (ceas), tradus prin *hora*, cum și instrumentul de măsurare, ceasornicul (*csesornik=horologium* sunt consemnate de Mihail Halici în lexiconul său, într-o vreme în care elitele posedau deja asemenea „aparate” portabile (pe care și pașii turci le așteptau în dar, ornate bineînțeles cu pietricele!).

Străinul – mercenar german, probabil, în opinia editorului – care a adăstat mai mulți ani la sfârșitul secolului al XVII-lea printre românii bănățani din zona Logoj – Făget – Lipova deprinzându-le binișor idiomul, auzise din rostul lor că își măsurau vremea și cu *ora* (*un csasz*), prevăzând ori amânând vreo acțiune *preste un csas*.

La 1567 un Ioan Luca din Logoj, care făcuse o frumoasă carieră, ajungând castelan de Muncaci (azi Mukacevo, în Ucraina) își făcea testamentul, poate dictând direct în latinește, poate ajutat de un diac. Formula începătoare, de motivație, avea

²⁴¹ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, București 1976, îngrijire de Mustafa Ali Mehmet, p. 499.

²⁴² Egumenul Serafim [?], *Un călător turc prin Banat în veacul al XVII-lea*, în „Banatul” (Timișoara), III, nr. 1 din 1928, p. 14.

²⁴³ Evlya Celebi în *loc.cit.*, cf. nota 241, *supra*.

un iz „filosofic”, de resemnare creștin-stoică, amintind că „nimic nu e mai sigur decât moartea, dar nimic mai nesigur decât *ceasul* (vremea) aceleia” (*nihil sit certius morte nilque hora eius incertis*)²⁴⁴, momentul fiind uneori deci echivalat în mentalitatea/vorbirea curentă cu *ora* (*ceasul*).

Și din balade putem reține că orele erau repere ale zilei, inclusiv la nivel popular, zile individualizate și ele în cursul săptămânii:

*Iacă Petru că venea
Când opt ore că era,
Joi atunci când i s-a spus,
El la poartă au ajuns*²⁴⁵.

Orele însele comportau subdiviziunea *jumătății* (putem presupune și *sfertul*, marcat probabil de ceasurile de turn):

*Peste un ceas și jumătate
Tu să treci deastă parte*²⁴⁶.

Instrumentarul verbal al bănășanilor, consemnat de Mihai(l) Halici și anonimul german în secolul al XVII-lea, conținea lexeme și sintagme definind momente dintr-un trecut mai vag, fixând prezentul și făcând trimitere la un viitor de asemenea nedefinit. Așa, se pot spicui din *Dicționarul* lui Halici următoarele cuvinte și sintagme: *demult/de demult, odate, odiniore, pre atuncse/pene atuncse*, pentru *trecut*; referirile la prezent se făceau cu vorbele *akmu/amu, pene akmu, pre akmu*, iar viitorul apropiat (foarte, uneori) sau mai îndepărtat era indicat prin *kurund/kurundzel, numai ket, apoi/pre apoi/pene apoi, amenat*; în fine sintagme cum *pre kend/pene kend* și *pre atuncse* erau aplicabile la rigoare atât trecutului, cât și viitorului vorbitorilor.

Similar, întâlnim în *Lexiconul Marsiglian* trimiteri la trecut prin *nante, kendva, la odate, de mult*, apropierea de prezent se face *pana aknum*, el fiind ajuns de *hestemp, si akuma*, după care urmează timpul de *ics nante*, care poate fi *numai de ket, kurund*, ori chiar *mai kurund*, dar și un nedefinit *apoi; kend* și *pena kend* sunt la fel aplicabile trecutului și viitorului.

Bănășanii medievali chiar, ca să nu mai vorbim de cei premoderni, aveau o relație firească cu timpul – nu numai ca ființe biologice, dar sociale, membri ai unor colectivități, după rangul lor, fiindcă timpul avea un fel de caracter de clasă! Cum și

²⁴⁴ *Krassó*, IV, nr.430 din 8 februarie 1567, p. 87.

²⁴⁵ *Haiducu Petru*, la Atanasie Marian Marienescu, *loc.cit.*, p. 462.

²⁴⁶ *Dali Dămian*, la Iosif Popovici, *Poezii populare române*, vol. I, *Balade populare din Banat*, Oravița 1909, p. 65.

limba, în ciuda surprinzătoarei opoziții a tovarășului Stalin, căci nu vorbea Cicero precum gladiatorii, nu întocmai, la noi, nobilii bănățani și *rumânii* lor, nu elitele intelectuale ale României de azi și „boschetarii” ca să dau exemple extreme, ori măcar paradoxale. Pentru toată lumea sărbătorile erau aceleași, mergând (sau fiind presupuși cu toții să se ducă) la biserică mâncând bucate deosebite, dar participând și la iarmaroacele fixate în anumite sărbători, ori la târgurile săptămânale – nobili (care își trimiteau uneori interpușii, vechili sau șerbi), orășani, țărani. Care, cei din urmă, aveau o viață reglată de ciclul vegetal primăvară – toamnă, fie cultivatori, fie oieri (iarna, afară de hrănitul animalelor, care se făcea totuși la anumite ore, nu prea știm ce făceau! Poate copii...). Nobilii participau la adunările comitatense când erau convocați, cum și la scaunele de judecată ale comiților, ori la cele districtuale, cum joia la Caransebeș, firește la o oră știută de toată lumea. Asemenea și târgoveții membri ai magistratelor (consiliilor) orășenești (până ce acelea n-au fost „invadate” de nobili la Caransebeș și Logoj), cum și la întrunirile lor de breaslă (asociație prezumabilă și în orașele bănățane), sărbătoarea sfântului patron, dar și întruniri regulate, administrative, ale conducerilor.

Dacă orășanii – meșteșugari și neguțători – erau mai prinși cu treaba, unii la ateliere, ceilalți mai mult pe drumuri, în dughene și la târguri, rusticii – țărani, dar și nobili (chiar cei „urbanizați” aveau „baza” la moșii, cu cel puțin o reședință acolo), aveau timpul mai puțin ocupat. Nobilii (nemeșii, boierii) aveau îndatorirea de a se prezenta la oaste, când convocați, cum și la adunările locale, făcând-o mai ales dacă aveau și interese de apărut ori voiau a se face remarcați în vederea unei cariere; își mai vedeau de moșii, în rest – care făcea majoritatea anului, aveau, cum și țăranii între muncile importante ale câmpului, ori cele ținând de îngrijirea turmelor de vite, *vreme szloboda*, pe latinește *liberum tempus (LM)*, la buna dispoziție, pentru socializare, odihnă și, la o adică, de ce nu, leneveală... Toate, până la intrarea în eternitate, *cassa de vak*, această „casă de veac” fiind *sicriul – feretrum* pe latinește, *koporso* ungurește (*LM*), *copârșeu* cum se mai zice și acum în graiul bănățan.

Oamenii dinainte erau, cred, bine instalați în timpul *lor*, căruia îi prindeau ritmul, ori erau constrânși de ocupațiile și rangurile lor, care erau acelea, să-l măsoare pentru a nu suporta rele consecințe – economice, sociale, politice, judiciare. Nu țineau agende, calendare aveau clericii – de la Episcopii, mănăstiri, ori cei aplicați ca scribi de cancelarie – și puteau cam greu fixa în trecut vreun eveniment, când erau ascultați ca martori. Probabil că părinții le spuneau, când ajungeau la vârsta înțelegerii, de ziua cărui sfânt se născuseră, cu anii, însă, odată aglutinați, era mai greu. Gândesc însă că

se aplică și trăitorilor de mai încoace, cum dă seama de-o pildă literatura memorialistică, precum, și multe noastre sincope de memorie temporală, nesiguranțele, aproximările din mai toate convorbirile cu referire la trecut.

LES HOMES ET LE TEMPS EN BANAT (XIV-XVII siècles)

Résumé

L'auteur tire des documents concernant le Banat (région divisée maintenant entre la Roumanie et la Serbie, qui possèdent 2/3, respectivement 1/3) le mode de se rapporter au temps de ses habitants pendant les XIV-XVII siècles. Les premiers actes dressés par les moines *literati* étaient datés précisément d'après le calendrier chrétien (modifié par le Pape Grégoire). Après la Réforme, qui a été adoptée en variante calviniste par les nobles et bourgeois, Roumains en majorité, les notaires des cités / villes Logoj et Caransebesh (Timișoara et l'ouest de la province étant conquis par les Turcs en 1552) utilisait le calendrier moderne. Mais la grande majorité, illettrée, se basait seulement sur la mémoire laxo en matière du temps. D'habitude les hommes ignoraient même leurs âge et fixaient les événements dans des intervalles approximatifs, les paysans surtout.

Faut dire pourtant que des horloges des tours (de cité ou d'église) sont mentionnées à Timișoara et Orșova, restées même sous la domination ottomane, quoique moins précis...

Les habitants savaient toutefois s'intégrer à la cadence des saisons et à la succession jour / nuit, à laquelle se soumettait leur activité, leur repos, leurs fêtes.